

TARIMLAŞTIRMA VE TARIMSIZLAŞTIRMA: İSTANBUL'DA BOSTANCILIĞA BÜTÜNSEL BAKIŞ DENEMESİ¹

Agrarianisation and de-agrarianisation: Towards a comprehensive consideration
on Istanbul's vegetable gardens

H. Kiraz Özdoğan*

Geliş Tarihi / Received : 30 Ocak 2023

Kabul Tarihi / Accepted : 20 Haziran 2023

Özdoğan, H. Kiraz (2023), "Tarımlaştırma ve Tarımsızlaştırma: İstanbul'da Bostancılığa Bütünsel Bakış Denemesi", Eğitim Bilim Toplum Dergisi, Cilt 21, Sayı 82, (Bahar 2023), ss: 173-207

173

Öz

İstanbul'da bostancılık pratikleri ev bahçelerine kurulan geçimlik bostanlar, ticari maksatla yapılan zanaat bostanları, müşterek alanlar yaratmak üzere organize olunan kolektif bostanlar gibi farklı biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. İstanbul'daki bostanlarla ilgili sosyal bilimsel çalışmalar, son yirmi yılda toplumsal hareketlerin etkisiyle artmıştır. Bu literatürde zanaat bostanları ve kolektif bostanlar, başat konuları teşkil etmektedir. Hem akademik literatürde hem de bostanlarla ilgili toplumsal hareketlerde İstanbul'un son altmış yılda bostansızlaştırılması/tarımsızlaştırılması ve sebze yetiştirme kent yaşamının normalinden çıkartılması merkezi eleştiri konularıdır. Ancak kentin tarımsızlaştırılması, tek hâkim politika değildir. Ev bahçelerini bostan kurulacak şekilde planlanması, kentin tarımlaştırılmasına yönelik erken örnekleriyse; hobi bostanları ve topraksız tarım uygulamaları daha güncel örnekleridir. Bu makalede İstanbul'daki sebze yetiştirmeye dair pratikler ve söylemler, tarımsızlaştırma/bostansızlaştırma ve tarımlaştırma ekseninde bütünsel olarak incelenmektedir. Makalenin ilk kısmında etnografik anlatılardan hareketle İstanbul'un hafızasında -hem meslek hem geçimlik- bostanlar ele alınacak ve burada bostanların Cumhuriyet döneminde kentin dokusunun bir parçası olduğuna ve bostancıların kentin failleri olduğuna dikkat çekilecektir. Bostanların ve bostancıların kaybının ise ortak yaralanabilirliğinin konusu olabileceği iddia edilecektir. İkinci kısmında kentte sebze yetiştirmeye yönelik güncel tarımlaştırma politikaları ele alınacaktır. Belediyelerce yürütülen

* Dr. Öğr. Görevlisi, Yeditepe Üniversitesi, Antropoloji, kirazlar84@gmail.com, Orcid Numarası: 0009-0008-8142-8653

Lecturer, Yeditepe University, Anthropology, kirazlar84@gmail.com, Orcid Number: 0009-0008-8142-8653

hobi bostanlaştırma projelerinin kolektiflik ve sebze yetiştirme zanaatlarına el koyma aracı olarak yürütüldüğüne ve buradaki vasıfsızlaştırmanın da topraksız tarım uygulamalarına yer açmaya yarayacağına dikkat çekilecektir.

Anahtar Sözcükler: kent bostanı, tarımlaştırma, tarımsızlaştırma, bostansızlaştırma, kentsel gıda üretimi

Abstract:

Vegetable gardening (bostans) in Istanbul takes various forms, such as subsistence gardens in backyards, commercial artisanal gardens and collective gardens formed by social movements. The academic interest in urban gardens of Istanbul has risen in the last two decades with the impact of the emergence of social movements. In this literature, artisanal gardens and collective gardens have been widely investigated. This literature, along with social movements related to urban vegetable gardens mostly criticizes de-agrarisation of Istanbul in the last sixty years and normalization of this process in daily life. However, the de-agrarisation of the city is never a dominant policy. If the implementation of household gardens was an early example of agrarisation, hobby gardens and new-age urban gardens (soilless agriculture) are more recent examples. This article proposes more comprehensive consideration of vegetable gardens in Istanbul from two axes: deagrarisation/ bostansızlaşma (degardening) and agrarisation. This article is divided into two sections. The first section examines vegetable gardens in Istanbul's memory through ethnographic narratives and draws attention to the fact that gardens were part of the fabric of the city during the Republican period while gardeners were the agents of the city. It will suggest that loss of vegetable gardens and gardeners can be the subject of common vulnerability. The second section analyzes policies of agrarisation by vegetable gardens in the city. It will be pointed out that the hobby gardening projects promoted by municipalities serve to appropriate two skills: collectivity and artisanal character of historical gardens. This deskilling will make room for implementation of new-age agriculture such as soilless agriculture in the city, which could be considered under the rubric of the agrarisation of the city.

Keywords: urban gardens, agrarianisation, de-agrarianisation, de-gardenisation, urban food production

Giriş

İstanbul bostanlarıyla ilgili akademik çalışmaların sayısı -bu alandaki toplumsal hareketlerin de etkisiyle- son yirmi yılda hatırı sayılır bir şekilde arttı.² Bu literatürde tarihi bostanlar³ ve kolektif bostanlar⁴ başat konular olurken sebze yetiştirmenin başka biçimlerine ilgiyse sınırlı kalmıştır. Örneğin İstanbul'daki evlerin bahçelerine kurulan ve ağırlıklı geçimlik nitelikte olan bostanlar, ancak toplumsal hareketin konusuna dönüştüğünde⁵ akademik ilgiyi üstlerine çekebilmiştir. İstanbul'da sebze yetiştirmenin diğer biçimleri, topraksız tarım uygulamaları ve 2000'lerde belediye hobi bostanları ise literatürde büyük oranda göz ardı edilmiştir.

İstanbul'daki tarihi bostanlar ve kolektif bostanlarla ilgili akademik literatürde tarım teknikleri, kent kültürlerindeki yeri gibi konular farklı bakış açılarıyla ele alınmıştır. Bu araştırmalar, çoğunlukla onları yaşatma mücadeleleriyle

diyalog halinde, araştırmacı/araştırma nesnesi ikiliğinin ötesinde arayışlarla gerçekleşmekte; kentlerde sebze yetiştirme normalliklerini savunan günceli dönüştürmeye yönelik bir perspektif ortaya koymaktadır. Burada, hem akademik araştırmalarda hem de toplumsal hareketlerde, gizli özne olarak karşısına alınan politik hat, dolayısıyla, tarımın son altmış yılda hızlanan bir şekilde kentin normalinden çıkartılması: kentin tarımsızlaştırılması/bostansızlaştırılmasıdır. Gerçekten de toplumsal hareketlerin ortaya çıktığı ve bu alandaki araştırma külliyyatın büyüdüğü 2000'lere gelindiğinde Nail Oraman ve Ali Sati Ekinci'nin 1946 yılında yayınladıkları makalelerinde belirttiği "İstanbul ve civarındaki beş başlı sebze istihsal bölgesi"ndeki bostanlardan çok azı kalmış, kalanlar ise bölgesel olma niteliklerini çoktan kaybetmişlerdir. Ancak tarihi bostanları ve kolektif bostanları odağına alarak kentin tarımsızlaştırılmasının/bostansızlaştırılmasının eleştirilmesi, iktidar kurumlarının sebze yetiştirmeyle ilgili kent politikalarını açıklamak açısından bazı yetersizlikler barındırmaktadır. Kapitalist kent yönetiminde, hiçbir zaman kentleri bütünüyle tarımsızlaştırma politikası benimsenmemiş, bilakis kenti tarımlaştırmaya⁶ yönelik onları hakim politikalara hizmet eden güçlü mekânsal metaforlara (Milbourn 2020: 14) dönüştüren öneriler ve uygulamalar geliştirilmiştir. Genişleyen yerleşim yerlerinin gıda sorununa çözüm bulmak için çeperlerde sebzeçiliği desteklemek, ekonomik kriz dönemlerinde sosyal ve ekonomik sorunları hafifleterek sosyal düzeni sağlamak için işsizlere ve yoksullara yönelik bahçeler kurmak, mülkiyeti sevdirmek ve göçmenlerin kentlere adaptasyonu sağlamak için ev ile işçi bahçelerini teşvik etmek bunun ilk (ve devam eden) örnekleridir.⁷ Bu metinde incelenecek olan belediyelerin hobi bostanları kurması ve topraksız tarımı desteklemesi ise İstanbul'da son on beş yılda cereyan eden daha güncel örnekleri olarak anılabilir.⁸ Buradan hareketle Nathan McClintoc'un (2014: 149) de bize hatırlattığı üzere kentte tarım yapıyor olmanın sadece radikal karşı çıkan bir hattın parçası olduğunu söylemek güç. Ancak uluslararası literatürden farklı olarak Türkiye'de kentleri tarımlaştırmaya yönelik bu politikaları inceleyen akademik çalışmalar oldukça azdır. Bu alanda mücadele eden toplumsal hareketlerin de yakın zamana kadar herhangi bütünlüklü bir perspektif geliştirmiş olduğunu belirtmek güç. Bu da İstanbul'u zanaatsal nitelikte bostanlarla iç içe bir kent olarak yaşatma, ev bahçeleri ve kolektif bostan mücadelelerini zayıflatmaktadır. Bu yüzden iktidar kurumlarınca kentlere yürütülen tarımsızlaştırma politikalarını bostansızlaştırma üzerinden okunması, aynı anda kentleri sebze yetiştirebilir hale getirme/tarımlaştırma uygulamalarıyla birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu makale de niteliksel araştırma yöntemlerinden yararlanarak İstanbul'daki sebze yetiştirmeye dair pratiklere ve söylemlere bütünsel bakmayı amaçlamaktadır.

Cumhuriyetin ilk kırk-elli yılından sonra, İstanbul ve civarının bostansızlaştırılması yaygınlaşmıştır. İstanbul bostancılığıyla ilgili yazılı ve sözlü aktarımlar ise bostansızlaşmayla beraber gelen yoksunlaşma duygusunu takip etmemize izin verir. Buradaki aktarımlar bir bütün olarak hem güncel tarımlaştırma uygulamalarının -sömürünün yoğunluğu gibi- ana eğilimlerine soru işaretleriyle bakmamızı sağlayan hem de kent politikalarında ortak yaralanabilirliğin (Butler, 2005) gözetilmesinin gerekliliğine dair bir dizi anekdot sunar. Bu nedenle ilk olarak hem zanaatsal usullerle ticari (meslek olarak) bostancılığa hem de evlerde yapılan geçimlik bostancılığa dair anlatılara yer vereceğim ve burada bostancılığın kentin normalinin içinde olduğunu ifade edeceğim. Makalenin bu ilk kısmının ana akışını, sayısal verilerden sakınarak kurdum. Bunun nedeni sadece sayısal verilerin o dönemi yansıtması konusundaki objektifliğiyle ilgili şüphelerim değil; daha çok sayılarla temsilin kent yaşamının bostanlarla iç içe geçmiş hallerini, buradaki bağlarla birlikte sosyalliği ve en önemlisi de acıları dışlayan özelliklerinden sakınmaktır. Sebzeler ve yetiştikleri bostanlar, sayıların dilini aşan etrafındaki ilişkilerle var. Bu yüzden anılardan, bağları gösteren gazete yazılarından ve bu tarzda yaklaşan akademi ve akademi dışı yayınlardan 'etnografik' anlatılar olarak yararlandım.

176

Makalenin ikinci kısmında kenti sebze yetiştirebilir hale getirmeye yönelik güncel tarımlaştırma politikalarını,⁹ belediye eliyle yürütülen hobi bostanları ve topraksız tarım uygulamaları üzerinden ele alacağım. Belediyelerce yürütülen hobi bostanları uygulamalarının önemli bir kısmının kolektiflik ve sebze yetiştirme zanaatlarına el konularak gerçekleştirildiğini; kolektifliğin ve zanaatın (dolayısıyla meslek olarak bostancılığın) yok edilmesinin de topraksız tarım gibi sömürüyü yoğunlaştıran Tarım 4.0 uygulamalarına zemin açtığını iddia edeceğim. Bu yüzden kısaca belediyelerce geliştirilen topraksız tarım uygulamalarına da yer vereceğim. Bu kısım, ağırlıklı olarak kurumların açık kaynaklarının taranması, katıldığım toplantılardaki gözlemlerim ve yaptığım yapılandırılmamış görüşmelerden yararlanılarak oluşturuldu.

Sonuç olarak bu metinde İstanbul'daki farklı sebze yetiştirme deneyimlerine bir arada bakmaya çalışarak zanaat olarak bostancılığın, ev bostanlarının ve kolektif bostanlarının yaşatılmasının iktidar kurumlarınca yerleştirilmeye çalışılan hobi bostanlarına ve topraksız tarım uygulamalarına dair eleştirel söylem ve pratiklerin geliştirilmesiyle ancak mümkün olabileceğini iddia edeceğim.

1. İstanbul'un Hafızasında Bostanlar ve Bostancılar: Zümrüt Fasulyeleri ve Tombul Marulları Yetiştiren Bostancılar

Tarihçi Alexander Shopov “17. yüzyılın ortasından itibaren İstanbul bostanlarının, tekniği ve mahsulleriyle kentin ekonomisinin ve kimliğinin temel bir parçasına dönüştüğü”nü belirtir. (2021: 76). Cumhuriyet kurulduğunda da İstanbul -hala- bostanlı bir kenttir; bostanlar ötekileştirilmemiş ve kentten ayrıştırılmamıştır.¹⁰ Pervititch'in 1922-45 yılları arasındaki haritaları, bostanların Cumhuriyet döneminde şehrin dokusunun bir parçası olduğunu görmemizi sağlayan en ulaşılabilir kaynaklardan biridir. Su yollarında daha yoğun olmak üzere neredeyse her paftada bir tarla, bostan ve meyve bahçesi vardır. Bu haritaların her ne kadar günümüzdekilere göre tarım alanlarını daha sanatsal bir şekilde tasvir ettiği söylenebilirse de oradakilerin hikayelerini, bağlarını, iç içe geçmiş hallerini anlatma konusunda bizi eksik bırakır. Her şey tepeden bakışla resmedilmektedir ve faillerinden mahrumdur. İstanbul bostanlarıyla ilgili kartpostallar ve fotoğraflar ise -çoğunlukla peyzaj niteliğinde olsa da- bu eksikliği bir nebze de olsa doldurur: Bostanlardaki su dolaplarını, sebze küfesi taşıyanları, bostancıları, bugün tarihi miras diye müzeleştirilenlerle -örneğin kara surlarıyla- ilişkilerini arşiv kayıtlarından çıkartarak görsellere dönüştürür. Ancak oradaki akışı canlandırma işini, hayal gücümüze bırakır.

Arşivlerde yerlerini bulmuş gazetelerde satış ilanlarında, parti teşkilatları asil ile yedek üyelerinin yayınlandığı yazılarda (Anonim, 1955: 2-3), sebze yarışmalarına dair haberlerde (Anonim, 1955: 1-2) bazı bostancıların isimlerine ulaşabiliyoruz. Mübadele komisyonun gazeteye verdiği ilanlarda da İstanbul bostancılarıyla bulanmamışlar olarak, gıyabında tanışabiliyoruz.¹¹ Tüm bu gazete ilanları, haritalardaki kayıp öznelerin bir kısmını adlandırmamızı sağlar. Ancak onların karakterlerinden, ilişkilerinden mahrumuzdur. Bostancılar konuşturulmamışlardır.

Şehir Haberleri başlıkları altındakilerse gündelik ilişkilerine dair anlatılar içererek bahçıvanları sadece bir isim olmaktan çıkartır. Daha sistemli bir gazete taraması gerektirmekle birlikte, karşılaştıklarımın önemli bir kısmı bostana izinsiz girenlerle yaşanan ihtilafı durumlara dairdir.¹² Bostancıların isimlerini ihtilafı durumlarla anılmış dahi olsa, bu durumun kendisi o dönemlerde hem bostancıların şehirde önemli failler olduklarını hem bostanların dokunabilecek kadar yakınımızda olduğunu hatırlatmış olur. Bostancılar ve bostanlar buradadırlar.

Bostanlarla ve bostancılarıyla ilişkileri, gazetecilerin yazı dizilerinde yakalayabiliriz. *Bir Şehir Efsanesi olarak Yedikule Marulları* (2019) yüksek lisans tezinde Suna Kafadar bostanların ve bostanda yetişenlerin kentin dokusunun bir parçası olduğunu, gazetecilerin dilinden de takip etmiştir. Bostanlarda yetiştirilen marullar ve enginarlar, örneğin Yedikule Hastanesinin 106. kuruluş yıldönümüyle ilgili veya Hampartsoum kutlamaların bir parçası (Kafadar, 2019: 1-4) olduğunu Serhat Muhtar Alus'un satırlarıyla aktarır. Bazı sebzeler bu satırlarda karakterlendirilmişlerdir: “Yedikule göbeklileridir”ler ve karikatürlere konu olmuşlardır (Kafadar, 2019: 51) Bostanlar, aynı zamanda şehirlilerin “sefa” alanlarıdır:

“Mevsimi geldi mi, hele günlerden cuma ve pazar ise bostanlar mahşer Allah. Bahçıvanlar müşterilere hasır kâğıtta tuzlar, testi testi sular taşır durur; önlerine kucak kucak hıyarları yıgar. Kolları sıvayıp hart hart yiyen yiyene. Her biri kol kalınlığında ve lakin körpe körpe, çıtır çıtır.” Alus, “Aksaraydan Yedikuleye” (Alus, Akşam, 1939'den akt. Kafadar, 2019: 27)

Çelik Gülersoy gazete yazılarında bostancılığı, bostancıların zanaatlarıyla ilişkilendiren tanışık bir edayla tasvir etmiştir. Beşiktaş Çarşısında satılan sebzelerin, örneğin “zümrüt fasulyeler”in, “Çingaraklı Bostanda” boy” attığını bildiğini yazar (1994: 27). Kadife patlıcanların ise “[g]öbekli ve yeleşinde gümüş köstekli saati ‘Haydar Ağamızın bahçesinde’ tombullaş”tığını aktarırken (Gülersoy, 1994: 27-28) onun biricikliğine (Benjamin, 2002) ve onu çevreleyen atmosfere dikkat çekmiş olur. Gülersoy aynı edayla mahallesinin bostancısını, “Paşo”yla tanıştırır. “Paşo” der, “her sabah turuna” “[s]üslü [k] arakol” binasından içeri girerek başlamaktaydı.

“Belli müşterileri vardı. Bir tanesi de, tabî biz. Ben 5-10 yaşındaki çocuk, onun hem zümrüt maydanozlarına vurgundum, hem kılık-kıyafetine, hem beburûhi boyuna, hem çini mavisi gözlerine, hem altın sırma tellere benzeyen bıyıklarına.”

Paşo öyle tanıdık ki İstanbul'da daha büyük havuzlu bir bostan kurma hayali de çevresindekilerce bilinmektedir:

“Kocaman havuzlu bir bostan sahibi olmak, gürbüz atlarla, komşusu gibi tüm Beşiktaş'a yayılıp ‘piyasayı ele geçirmek’, bu minyatür adamın içinde sönmeyen bir ateş gibi yanarmış.” (Gülersoy, 1994: 57-58).

Burada dikkat edilecek olursa Paşo için Beşiktaş'ta havuzlu bir bostan sahibi olmak kurulabilir bir hayaldir. Barboros Bulvarını açmak için Demokrat Parti döneminde geçen silindir, bostancılar ve bostanlarla¹³ birlikte bu hayalleri kurabilme normalliğinin de üstünden geçmiştir: Bu hayali “[v]arlıklı ya da yaşamı rahat tüm komşuları, keyifli bir alayla, yaşım ilerlediğinde bana anlatırlardı”¹⁴ (Gülersoy, 1994: 58). Yazar, İstanbul’da bostancılık yapmanın kentliler için normal olmaktan çıkmaya başladığını hissettirir.

Paşo’yla ve diğerleriyle birlikte kaybedilen bostancılık, ancak, sadece bostancıların değil Gülersoy gibi başkalarının da mahrumiyetine dönüşmüştür: “Bizim arabanın da, azıcık *hızlanıp*,¹⁵ beni Paşo’dan *koparmasını*¹⁶ yaşıyorum ben de, şimdilerde, her akşam [...]” (Gülersoy, 1994: 59). Bostanlardan ve bostancılarından koparılmayla gelen yoksunluk hissini aktarırken yazar onlarla bağımıza ve dolayısıyla ortak yaralanabilirliğimize (Butler, 2005) de dikkat çekmiş olur. Bostanlar sadece bostancılarıyla yok; çevresindeki kurduğu bağlarla, dereleriyle, komşuluklarıyla da vardır.

Judith Butler, yaralanabilirliğin yeni bir oluşa kapı açabilmemiz için tanınmasının önemine dikkat çeker (2005: 56-58). Nitekim bu tanıma halini İstanbul’a daha geç gelenler arasında da kelimelere dökenler vardır. 1960’ların başında Sivas Zara’da gözlerini dünyaya açan Hüseyin Irmak, dört yaşında Kurtuluş’a taşınmıştır. *Tatavla’dan Kurtuluş’a* (2022) kitabında Arnavut bostancıların çocukluğunun parçası olduğunu anlatır:

“Çeşmenin hemen altında, Arnavut Haşim amcanın eski tarz, iki katlı taş evi vardı. [...] Haşim amca çocukları sevmezdi. Bahçesindeki incir ağaçlara çıktığımızda bizi kovalar, bağırır çağırır, arkamızdan taş atardı. (...) Civar bostanlar, ta Feriköy’e kadar Haşim amcanındı. Ne yazık ki ölümünden sonra hiçbir şey eskisi gibi olmadı. Bostanlar darmadağan oldu, satıldı ve yerlerine karman çorman mahalleler kuruldu; evi ise 2009’da yıktırılarak, yerine apartman yapıldı.” (2022: 74)

Benzer bir tanışıklığa ve mahrumiyet hissine, sözlü tarih çalışmalarında yer verilen mahallelilerin anlatılarında da rastlanıyor. Derya Fırat, Bomonti’deki mekânsal dönüşüme ve kent belleğine yoğunlaştıkları araştırmalarında görüşmecilerin “bostanlardan, bahçelerden ve özellikle de Arnavut sahiplerinden” bahsettiklerine dikkat çeker: “koca koca göbekli marullar” “aşağıdaki marul tarlası”nda satılır(dı). “Pazarı kaçırdıysanız, bostana gider alırdınız (Erkek, 54 yaşında, otuz üç yıldır Bomonti’de oturuyor)” (Kovanlıkaya vd., 2021: 52).

Benzer bir anlatı *Sözlü Tarih Görüşmeleriyle Kağıthane* kitabında da vardır: Şaban Ağa (Aslan/Şen/Kurtuluş, 2014: 64), Avni Tunçlar (a.g.y.: 73), Arnavut Meto, Cingöz (a.g.y.: 227) görüşmeciler tarafından anılan bostancılardan bazılarıdır. “Pazara gitmezdik bahçelerden alışveriş yapardık” (a.g.y.: 253). Bir görüşmecileri, ayrıca, kenti sarmalayan çeper bostanlarda nasıl sebze yetiştirdiklerini şehir merkezleri arasındaki gidiş gelişleri de aktarmıştır:

“Çapa yapıyorsun, suluyorsun, domatesi topluyorsun [...] Kurtuluş'a götürüyorlar eşekle. O zaman domateslerin kabukları inceydi [...] Fazla gezdiğinde eziliyordu salça oluyordu. [...] At arabaları vardı, uzun; onlarla satmaya götürürlerdi. Unkapamı'nda hal vardı, oraya götürürlerdi (Şefik Kavi, 1941, Kağıthane)” (Aslan/Şen/Kurtuluş, 2014: 164)

Bu anlatıdaki domateslerin kabukları ayrıntısı, bize aynı zamanda İstanbul'un zanaat ve meslek olarak bostancılıkta arındırılmasının, sebze yetiştirmenin endüstriyelleşmesinin derinleşmesiyle bağlantısını gösterir. Domatesler uzak yerlerden İstanbul'a gelmektedir; uzun yollara dayanabilmeleri için de artık ince kabuklu olamazlar; bu yüzden yola dayanıklı yeni (endüstriyel) çeşitlerin yaratılarak bunların yaygınlaştırılması gerekir.

Bostanlar ve bostancılarıyla kaybolanlara (ince kabuklu domateslere, marullara, Paşolara) dair mahrumiyet hissinin, İstanbul'da oturan herkes tarafından “topyekûn ve senkronik yaşanan bir süreç” (Kaynar, 2012: 13) olmadığını hatırlatmak gerek. Burhan Felek *Hayal Belde Üsküdar* kitabında Üsküdarlı dostlarından Profesör Üveys'in “Şemsipaşa Meydanı'nın arkasındaki bostanın park” haline getirildiğini kendisine adeta bir müjde gibi verdiğini anlatır. Ancak o da kaybettiklerinin yasını tutarak bostanları kaleme almaya karar verdiğini yazar:

“Bostanın hatıraları var. Üsküdar'ın ve civarın hanımları akşamları buraya giderler turşu ve taze salatalık yerler, bostan dolabından akan suların şıkirtisini dinlerler, hava alır, ahbaplık ederlerdi. Biz çocuktuk. Ama bostanın kapısı önünde burma bıyıklı beylerin, içerideki kadımların giriş ve çıkışlarında zerdostluk etmeye çalıştıklarını görürdük” (1987: 108)

Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemine miras kalan bostancılığa dair bu anlatılar, günümüzde kente tarımı yeniden entegre etmeyi amaçlayan *tarımlaştırma* politikalarının ana eğilimlerine soru işaretleriyle bakmamızı sağlayan

anekdotlar sunmaktadır. Bunları kısaca izah etmeye çalışacağım. Bunlardan en çarpıcı olanı son dönemlerdeki “gıda krizi”yle ilgili yaklaşımlarda kent bostanlarına yüklenen işlevselci misyondur. Gıda krizi, gıda güvenliği söylemlerinde kabul edilmiş bağımsız bir mertebeye yükseltilir. Kent bostanları da onun nezdinde gıdayı yakında karşılayacak mekanları sunma ve yediklerimizin nasıl yetiştiğini bilmemizi sağlayan eğitim aracı olma işlevlerini icra ederler. Bostanlar bu işlevleriyle hem açlık hem de zanaatı kaybetme risklerini yatıştırırlar. Halbuki yukarıda paylaştığım anlatılardan görüleceği üzere bostancılık ne sadece “gıdayı” burada, hemen yakınımızda karşılama (gıda güvenliği) işleviyle; ne de yediklerimizi bilmemiz konusunda tüketiciyi eğitime işleviyle sınırlı bir dünyanın parçasıdır. Bunların ötesinde, *gıda egemenliği* ve *agroekolojinin* anlam dünyasına daha yakın bir yerde, kentin dokusunun içindedirler.¹⁷ Anlatılar ve görseller, bostancıların, sebzelerin, toprağın, suyun, komşuların iç içe geçmiş (Yardımcı, 2020: 107) olarak şekillendikleri ortak geçmişe ve her zaman taksonomik ayrımları aştıkları söylenemese de ortak bir sosyalliğin izlerine işaret ederler. Kaybı, bostancılar ve bostanlardakiler için acı verebilir, hüznün konusu olabilir.¹⁸ Onların ortadan kaldırılmasıyla gelen yoksunlaşma hissi, bostancı olmayanların da (sadece insanların değil, kuşların, böceklerin vs.) ortak olduğu bir his olabilmektedir; kentin bostansızlaştırılması ortak yaralanabilirliğin (Butler, 2005) konusu olabilmektedir. Ortak yaralanabilirliğin kapsamı Türkleştirmeye yönelik nüfus politikaları sonucunda yerinden edilen, kaybedilen Rum, Ermeni bostancılar kadar uzanır.

Bu da bizi bostanları işlevleriyle sınırlandıran bakış açısından farklı ikinci bir konuda, farklı bir yaklaşıma kapı açar: doğa ve kültürü iki ayrı şey olarak birbirinden ayırtıran; insanı kültüre, bitkileri doğaya atan ve insan kültürünü hiyerarşik olarak üste koyan yaklaşımın ötesine taşır. İstanbul’daki bostancılıkla ilgili anlatılarda sebzeleri yeme işleviyle sınırlandırmayan, onları “üretilen” biyolojik varlıklar olarak ifade etmeyen, varolanların kolektifliğiyle (Descola, 2013) yaklaşan çok fazla aktarım vardır. Bunlar “doğa ve kültür ayrımını ters yüz” eden birlikte oluşa (Özdoğan vd. 2021: 21) ve birlikte sosyalliğin (Tsing, 2014) tezahür ettiği ilişkilere işaret eder: “Göbekli marullar” vardır ve bostanlar “zerdostluk” edilen yerlerdir.

Son olarak ince kabuklu domates aktarımında değindiğim gibi kent-kır ikiliğinin tarım bazında (gıda üreticileri ve tüketicileri ikiliği şeklinde) kurulması ve endüstriyel çeşitlerin entegre edilmesiyle yaygınlaştırılması politikalarıyla ilişkilendirilebilir. Dikkat edilirse bostanlar, bostancılarıyla birlikte İstanbul’dan yok edilirken tarımda ‘yüksek verimli’ standart tohumların

ve ona uygun tekniklerin adapte edilerek üretimin yoğunlaşmasını amaçlayan “yeşil devrim” Türkiye’ye girmiştir. Kentlerdeki zanaatsal bir şekilde icra edilen bostancılık, bu yönlü bir endüstriyelleşmesinin kökleşmesiyle uyumlu bir yapılaş edilişte değildir. “Göbekli marullara” artık ihtiyaç yoktur; *kitleler* kente akıtılırken verimliliği arttırılmış *kütlelerce* marullara (meta olarak gıdaya) ihtiyaç vardır.

Sebze Yetiştiriminin Görünmez Hali: Ev Bahçelerinde Kurulan Bostanlar

Cumhuriyetin ilk 50 yılına ait sebzeçilik kitaplarında ev bahçelerinde sebze yetiştirme pratiklerini yetkinleştirmeye yönelik başlıklar var. Bu kitaplar, özellikle evlerin bahçelerinde -çoğunlukla- herhangi bir ticari kaygı gütmeksizin bostan kurmanın günümüzden daha yaygın bir pratik olduğunu düşündürüyor. Özellikle İstanbul Sur içinde¹⁹ ve Beşiktaş, Üsküdar²⁰ gibi kentleşmenin daha eskiye gittiği ilçelerde geçimlik bostancılık yakın zamana kadar daha çok rastlanan bir pratik. Dolayısıyla kentliler için sebze yetiştirmek ve bahçesinden sebze yemek norm dışı bir durum değil. Bununla birlikte gerek erken Cumhuriyet gerekse 1950’liler sonrası dönemde ev bahçelerinde geçimlik sebze yetiştirme pratiklerine yoğunlaşan herhangi bir araştırmaya ulaşamadım. Semtler hakkındaki anılarda meslek olarak icra edilen bostancılığa daha çok yer verilmektedir. İstanbul’la ilgili akademik yayınlarda bazı değinmeler olmakla birlikte oldukça sınırlıdır; bunların da çoğunluğu İstanbul’a yeni gelenlerin kurduğu gecekondu mahallerindekilerle ilgilidir. Ancak işçi konutları meselesiyle ilgili bu yazın bir bütün olarak ev bahçelerinde bostan kurulmasının nasıl değerlendirildiğine ve bu değerlendirmelerin dönüşümüne dair çıkarımlar yapmamızı sağlama açısından önemlidir. Kentin normal olarak gören anlayıştan, endüstriyel kentin etkilerini azaltma işlevi yükleyen veya kırsal ölçütü olarak gören yaklaşımlara kadar farklı uçları bu yazında takip edebiliyoruz.

İstanbul Üniversitesi öğretim üyelerinden Ekmel Zamil 1949 yılında yayınlanan bir makalesinde Kazlı Çeşme’deki her gecekondu bahçe olarak ayrılan bir kısım olduğunu ve buraların ekildiğini; hanenin “sebze ve salatasını umumiyetle kendi bahçesinden temin ettiği”ni yazmıştır (s.82).²¹ Girdiği evlerden birinde

“Bahçesinde ak sakallı 80’lik bir ihtiyar çalışıyordu, marangozun babası olduğunu söyleyen ve müstakil bir evin sahibi olmak gurur ve zevkiyle bahçesini daha güzelleştirmeye ve daha verimli bir hâle kalbetmeye çalışan bu dinç ihtiyarı hayranlıkla seyrettim.” (Zamil, 1949: 83).

Zadil'in dinç ihtiyarın sebze ekisine vurgusunun nedeni, gecekonduda oturanların "madrabaz değil, bilâkis, bir şey yaratan, bir varlık gösteren faziletli kimseler" (Zadil, 1949: 87) olduğunu göstermek içindir. Ev bahçelerinde bostan kurmak, kentteki "fazilet"lerden biridir. Ancak bu akademik bakışın, her daim bu tarzda devam ettiğini söylemek güç.²² Gecekonduda bahçelerinde sebze yetiştirmeyi veya tavuk beslemeyi kırsallık ölçütü (Wedel, 2001: 52)²³ olarak gören ifadelerde daha yakın dönem araştırmalarında rastladım. Örneğin Belkis Kümbetoğlu Ümraniye'deki gecekonduda bölgedeki kadınlarla ilgili araştırmasında "kentte yaşamlarına rağmen, yaşamları[nın] tıpkı köydeki gibi" olduğunu yazmış, bunun göstergelerinden birinin de bahçelerinde gıda yetiştirmeleri olduğunu belirtmiştir (1996: 90-91). 2006 yılındaki yüksek lisans tezinde Seda Bilan da gecekonduda tavuk ve inek beslenmesini, bahçede sebze yetiştirilmesini "köydeki alışkanlıkların şehre [...] taşınması" olarak yorumlamıştır (s.36).²⁴ Kırsaldan kente göçte kendi sebzelerini yetiştirmekten koparak bu konuda vasıfsızlaşması yönündeki evrimci yaklaşım, gecekonduda külliyyatının bütününe hâkim değildir. Diğer yandan özellikle İstanbul gecekondularıyla ilgili literatür taramamda bahçe bostanları mevzusunun çoğunlukla derinleştirilmeksizin bırakılmış olduğunu fark ettim. Bu analizden imtina eden akademik gözün, Mübeccel Kıray'ın da ifadelerinde bulanabilecek "kentsel yerleşme alanlarının tarımsal olmayan üretimi içerdiği" tanımlamasının etkisiyle değerlendirilebilir (1972: 562). Gecekondulular bahçelerinde (hatta bazen müşterek alanlarda) bostan kurarak varsayılan kentle "özel (*subjective*) uyuşmayı" (Kıray, 1972) gerçekleştirememiş, ücretli-emek kavramının sınırlarını ihlal etmişlerdir. Halbuki akademik gözün kırsallık olarak değerlendirdiği bostancılık, yukarıda da belirttiğim gibi o dönemde kent yaşamının bir parçasıdır.

Barış Alp Özden, (2013: 102) *Çalışma Dergisi*'nin 1944 yılındaki bir sayısında Orhan Alsaç'ın işçi evlerinin bir bahçesi olması gerektiğini yazdığına dikkat çeker. Alsaç işçi konutlarının bahçeli olması işçilerin moralini düzeltereği ve birçok sosyal problemi çözeceğini belirtmektedir. Sınıf mücadelesinin engellenmesi de bunlardan biridir, nitekim Alsaç güçlü endüstriyel iktidarların da böyle yaptığını yazmıştır (2013: 102). Böylece ev bahçeleri kapitalist kentin oluşturduğu riskleri ve sakıncaları yönetebilir kılmanın bir aracı olarak planlanmıştır (Özdoğan, 2023). İstanbul'da devlet kurumlarınca inşa edilen işçi konutlarının bu perspektifte inşa edilip edilmediğine dair bir araştırmaya ulaşamadım. Sedef Başaran, Çalışma Bakanlığı tarafından kurulan Örnek Mahallesi'ndeki (Üsküdar) evlerin kendisine ait bir bahçesi olduğunu yazmışsa da ekilip ekilmediğine dair bilgi aktarmamıştır, sadece çocuk oyun alanı olarak kullanıldığını belirtmiştir.

Başaran, Örnek mahallesinin yanı başındaki gecekondu mahallesi olan (sosyalist hareketin güçlü olduğu) Mustafa Kemal'de (1 Mayıs'ta) ise konutların %94,7'sinin kendisine ait bahçesi olduğunu ve bunların %41,6'sının ekildiğini bulgulamıştır (1986: 33). Gecekondu bahçelerinde sebzehanenin ve çevresinde tüketmek üzere yetiştirilmekle birlikte zaman zaman bunları satanların da olduğu, bu konudaki literatüre sınırlı da olsa geçmiştir (Doğan, 1990: 150; Kümbetoğlu 1996: 91-2).

“Herkesin bir bahçesi vs vardı [...] Herkes kendine göre doğal bir şey yapıyordu. Şimdi hiç böyle bir şey yok, toprak rantına dönüştü” (Aslan/Şen/Kurtuluş, 2014: 113).

2010'larda ise İstanbul'da ev bahçelerinde sebze yetiştirmek ekolojik ve/veya politik bir mücadele hattı olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Örneğin, Permablitz Topluluğu 2011-2015 yılları arasında hane bahçelerini permakültür bahçelerine çevirmek için çalışmıştır (Beyond Istanbul, 2018). Yeryüzü Kooperatifinin de benzer çalışmaları olmuştur (2015). Emek Mahallesinde kentsel dönüşüme karşı bir mücadele hattı olarak ev bahçelerinden bir kooperatif kurma girişimleri olmuş, Covid-19 salgınıyla birlikte getirilen önlemler neticesinde kesintiye uğramıştır (Tan, 2021). Salgının üçüncü ayında toplumsal hareketler tarafından kurulan kolektif bostanlarının bir kısmı ev bostanlarındadır (Yel Değirmeni, Bahçelievler, Küçükçekmece, Gazi Mahallesi [Özdoğan, 2020-2022, yayınlanmamış araştırma]).

2. Tarımlaştırma: El Koyma Aracı olarak Hobi Bostanlaştırma ve Topraksız Tarıma Yer Açma Politikaları

Buraya kadar İstanbul'da hem meslek olarak icra edilen ticari hem de geçimlik bostancılığın kentin dokusunun bir parçası olduğuna dikkat çekmeye çalıştım. Bu iki -meslek ve geçimlik- halin de 2000'lere geldiğinde varlıkları İstanbul'da oldukça azalmıştır. İstanbul'daki kentli yaşamın *tarımsız* kurgusu oldukça normalleş(tiril)miş, hatta gübre kullanımının ve inek, keçi beslemenin yasaklanmasıyla kurumsallaştırılmıştır. 2010'lardan itibaren ise toplumsal hareketler nezdinde kent ile bostancılık arasında kurulan bağda yeni bir söylemsel izlek gelişmeye başlamıştır. Bu izlek ilk olarak kentte herhangi bir tarımdan öte, kentte ekolojik ilkelerle, dönüştürücü bir tahayyülün parçası olarak kolektif bir şekilde icra etmeye yönelik kolektif ekotarım²⁵ (Özdoğan, 2016) olarak isimlendirebileceğimiz hareketler tarafından geliştirilmiştir. Bu hareketler ortaklaşma süreçlerini genişletmek, yaşamı onaran bir yerden tarım yapmayı öğrenmek, kurda-kuşa da yer açmak gibi söylemlerle örgütlenmiş tarım yapmak ile insan ilişkileri arasında politik bağlantılar kuran söylemler

geliştirmişlerdir. İkinci izlek ise Gezi eylemleri sürecinde ortaya çıkan mevcut tarihi bostanları yıkımlara karşı korumaya yönelik örgütlenmelerde takip edilebilir; Yedikule Bostanlarını, Gümüşdere Bostanlarını koruma girişimleri bunların arasındadır. Her iki izlekte ortak olan, bostancılığı kentin normalinin bir parçası olduğunu göstermek ve onları yaşatmaktır. Belediyeler ise bu izleklerin kolektifliğini ve meslek halini dışlayan, “ekolojik” anlatısını kısmi olarak içererek başka bir hale sokan hobi bostanlarını yayma politikasını benimsemiştir. Bu hobi bostanlaştırma politikası da bütünlüklü ve topyekûn bir politika olmaktan çok, parça parça karşımıza çıkmış; zamanla el koymanın mekânsal halinden söylemsel halini de kapsayacak şekilde dönüşmüştür. Ama hobi bostanlaştırma süreçlerinin hemen hemen hepsi toplumsal hareketlerin konusu olan çatışmalı alanlarda devreye sokulmuştur. Bu yüzden kolektifliğe ve tarihi bostanlara el koyma süreci olarak nasıl geliştiğini ele almak, günümüzde kentlerde bostancılığın nasıl yer alacağı açısından önemlidir. Bunu belirginleştirmek için de hobi bostanlarının kolektiflik ve bostancılık zanaatlarıyla adanmışlık, işleyiş, mekân kullanımı ve bilgi birikimi açısından farklarını ortaya koyacağım. Son olarak da kolektif ve tarihi bostanların yok edilmesinin topraksız tarıma zemin açan bir yere doğru da evrildiğini iddia edeceğim.

Kolektifliği Hedef Alan Hobi Bostanlaştırma

“Modern toplum, insanları işbirliği yapma konusunda ‘vasıfsızlaştırır.’” (Sennett, 2012: 19)

İstanbul’da ulaşabildiğim ilk kolektif bostan deneyimi, Kuzguncuk bostanıdır. 2011 yılına kadar da biricik deneyim olarak kalırken, bu yıl hem Boğaziçi Üniversitesi bahçesinde Tarlataban, hem de Yeryüzü Derneği’nin kent bostanları çalışması başlamıştır. Gezi Parkında kurulan bostanlar, sonrasında başka müşterek alanlarda -İmrahor ve Moda’da, Küçük Armutlu’da- kolektif bostanların kuruluşuna ilham vermiştir. Tek tük deneyimler yaşansa da Covid-19 salgınıyla kolektif bostan kurmak toplumsal hareketlerin pratiklerinin arasına daha yaygın bir şekilde girmiştir. Dayanışma Ağları ve Gezi sonrası kurulan çeşitli toplumsal hareketler İstanbul’da müşterek alanlarda da kolektif bostanlar oluşturmuştur, bunların sayısı ev ve kurum bahçeleriyle 29’u bulmuştur. Bostancılarının bir kısmının tarım geçmiş vardır, ama onlar da ilk defa kentte kolektif bir şekilde tarım yapmışlardır; bir kısmının ise hiçbir deneyimi yoktur ve ellerine ilk defa çapa-kazma almışlardır (Özdoğan 2020-2022, yayınlanmamış araştırma; harita için bkz. İstanbul Kent Bostanları Çalışma Grubu). Dolayısıyla hem kolektifliğin hem de ekolojik ilkelerle

sebze yetiştirilmenin birlikte öğrenildiği (veya öğrenilemediği) bir deneyime dönüşmüştür.

2000'lerin ilk yarısında İstanbul'daki merkezi konumdaki ilçe belediyelerinin hobi bostanlarının önemli bir kısmı, kolektif bostan deneyimlerinin yerinden edilmesiyle kurulmuştur. Hatta bazıları -Kuzguncuk ve Moda-, kentlerde zanaat olarak bostancılığın itibarsızlaştırılması ve Rumların mallarına el konulması, mülksüzleştirme gibi yukarıda değindiğim başka el koyma süreçlerinin ardı sıra tezahür etmiştir. Bunun ilk ve en çarpıcı örneklerinden birini, günümüzde Kuzguncuk Bostanı olarak anılan bostanın hikayesinde takip edebiliriz. Bu bostan, aslında semtin İcadiye Deresi'ne eşlik eden beş bostanından sadece biriydi (Ebcim 2005: 74)²⁶ ve bostancısının ismiyle, mahalleli tarafından sevgiyle anılan (Mills, 2014: 149; Büyükfırat, 2005'ten akt. Cengiz, 2018: 80-81) İlya'nın Bostanı olarak bilinmekteydi. Cumhuriyet döneminde de devam eden ve yıllara yayılan el koyma politikaları²⁷ sonucunda bostancı aile, buradaki mülkiyetini kaybetmiştir. Son bostancı 1984'teki ölümüne, kadar ekmişse de zanaat olarak bostancılığı ötekileştirme ve yok etme politikaları buraya da aksetmiş ve arazi 1984'te bostancısını kaybettiğinde bostan olma özelliğini de yitirmiştir. Bu tarihten sonra da mahalleliler, burayı oyun yeri gibi müşterek alan olarak kullanmışlardır (Mills, 2014). 1992 yılında Üsküdar Belediyesi İlya'nın Bostanı'nı Başkent Üniversitesinin kurucusu Mehmet Haberal'a on yıllığına yapılaşmak üzere kiralayınca (Genoud, 2018; Mills, 2014; Fautras, 2016), mahalleliler de buranın müşterek ve yeşil statüsünün korunmasına yönelik uzun soluklu bir mücadeleye adımlarını atmışlardır. İnşaat projelerinin uygulanmasını engelleyen mahalleliler, 2004 yılında burayı kolektif bostana dönüştürmüşlerdir.²⁸ 2014 yılına kadar kolektif bir şekilde yürütülen İlya'nın Bostanı Üsküdar Belediyesi tarafından 2015 yılında idaresinin belediye ve muhtarda olduğu, İlya isminin ise tabelada geçmediği bir hobi bostanına çevrilmiştir. Çekilişte isimleri çıkanlara geçici olarak tahsis edildiği parseller toplamına dönüşmüş ve böylece kolektif vasfını ve özgür (Fautras, 2016) niteliğini yitirmiştir. Kolektiflik zanaatına el konulması, belediyelerin ilk ve son uygulaması olmamıştır.

Bostan pratikleri etrafında örülen kolektifliği hobi bostanlarıyla yok etme politikası Gezi döneminde yapılaşmaya karşı kurulan (2013) ve aktif olarak yürütülen başka bir bostan olan Üsküdar'daki İmrahor Bostanında da devam etmiştir. 2017 yılında Üsküdar Belediyesi'nce hobi bostanlaştırılmıştır. 2016 yılında Saint Joseph Lisesi öğrencilerinin inisiyatifiyle hayata geçen ve mahallelilerin katılımıyla devam eden Kadıköy'deki Fenerbahçe Parkı Topluluğu Bostanı da 2021 yılının Eylül ayında Kadıköy Belediyesince

hobi bostanına çevrilmiştir (Esendal 2021). Gezi sonrası dönemde üç sezon ekilmiş olan (G. T. ile yazışma, 23.10.2022) ve Covid-19 salgının ilk aylarında dayanışma bostanına²⁹ çevrilmiş olan Moda Bostanı da Kadıköy Belediyesince (Fıstık, 18 Eylül) hobi bostanına dönüştürülmüştür. Moda Bostanı da Kadıköy'ün merkezindeki bostanlardan sadece biriydi.³⁰ Böylece Kuzguncuk Bostanındaki gibi Moda Bostanı da çok uzun olmayan aralıklarla gerçekleşen el koyma politikalarının uygulandığı bir bostan olmuştur.

Tarımlaştırma: Zanaat Bostanlarına El Koyma Aracı olarak Hobi Bostanları

2013 Temmuz'unda Fatih Belediyesi ve İBB'nin iş makineleri Yedikule Kapısının içindeki İsmail Paşa Bostanına girdi ve henüz ekini üzerindeyken burayı molozlarla kapladı.³¹ Yedikule Bostanları Koruma Girişimi ve diğer toplumsal hareketlerinin mücadeleleriyle “Yedikule Kapı ile Belgrad Kapı Arasındaki Kara Surları İç Koruma Rekreasyonu Projesi”nde öngörüldüğü gibi bostan parklaştırılmadı, ama o günden beri molozlu niteliğiyle her an planlanabilir ‘boş’, ‘temiz’ bir mekân olarak duruyor. Dört yıl sonra, 2017 yılında tekrar moloz döküldü ve yine durduruldu. Bu ikinci moloz örtüsünün oluşturulması, yeni bir projenin uygulanması içindi. 2013 yılındaki ilk projede Yedikule-Silivrikapı arasında deremsi süs havuzunun etrafında parklar vardı (Kutup Architecture, t.y.). 2017'dekindeyse bu süs havuzunun etrafında Yedikule Bostanlarının güncel haliyle hiçbir benzerlik göstermeyen bostan parselleri kondurulmuştu. Proje tanıtımında hem “Yedikule Bostanlarının sağlıklılaştırıl[masından]” hem de “Tarım Parkı” kurulmasından söz ediliyordu. Bostanların en azından bir kısmı hobi bostanlaştırılacaktı, çünkü -projede ifade edildiği şekliyle- son dört yılda “yeşil alan anlayışını çim yüzeylerden tarıma ve yenilenebilir üretime dönüştürmek” anlayışına geçirmişlerdi (Ontasarım, 2017). Projede hobi bostanlarının, tarihi bostanların yerini sadece mekânsal olarak işgal etmesinin öngörüldüğüne, söylemsel olarak birbiriyle denk unsurların gibi ifade edilmediğine dikkat edilmeli.

Mekânsal yer değiştirmenin ilk somut örneği, 2020 yılında Fatih Belediyesinin içinde kovanların da olduğu tarihi zanaat bostanının “Yedikule Bahçe”ye çevrilmesiyle gerçekleşti. Bu tarihi zanaat bostanı, içindeki kovanlarla birlikte el konularak “halkın kullanımına açık tarımsal hobi bahçesi”yle içinden taş yolların geçtiği kırk metrekarelik parseller (A Haber, 2021) toplamına dönüştürüldü. Fatih Belediyesi bu hobi bostanını, “[m]etropol yaşantısı”nda “doğaya saygıyı, toprağın değerini, emek vermeyi öğrenecekleri ve bu emeğin karşılığını görecekları” bir eğitim bahçesi olarak uygulamaya soktu (Fatih Belediyesi websitesi, t.y.). Burada görüleceği üzere “emek” çiraklıktan

ustalığa, yıllara uzanan tecrübe aktarımıyla gerçekleşmez; hobi olarak, yani arada bir öğrenilebilecek bir şey olarak kurgulanır: Örneğin öğrenciler yılda bir kez fide ekip ve “yılda üç kere hasat günlerinde bunları topl[amalarıyla]” “tarımı öğren[melerinden]” (A Haber) ve böylece “minik çiftçilere” (Uyguntürk, 2022) dönüşeceklerinden söz edilir.³² Öğrencilerin, parsellerin hemen yanındaki tellerin öteki tarafındaki hayvanları beslemesi ise gösterinin başka bir parçasıdır.³³ Böylece bostancılık hem seyirlik malzemeye hem de parçalı bilgiye aynı anda dönüştürülürken mevcut uygulamayla, söylemsel açıdan da onun yerine geçebilecek bir şey olarak sunulmaya başlanmıştır.

Başka bir belediye hobi bostanı projesinin zanaat bostanının mekânına el koyma girişimi, bu makaleyi yazmaya başladığım 2022 yılında Piyalepaşa'da kendisini gösterdi. İki dere arasındaki bostanlar bölgesine kurulan Piyale Paşa Camiisinin (1565-1574) bahçesi, yüzyıllardır bostan olarak kullanılıyor (Han/Shopov, 2015). Bölgenin sanayiye ve yapılaşmaya açılmasıyla iki dere arasında kalan tek bostan. 2015 yılında burayı “İBB Zeminaltı Otoparkı ve Çevre Düzenlemesi”yle bostansızlaştırma yönünde bir adım atınca bostanı korumak için bir dayanışma topluluğu oluştu. Bu süreçte Piyale Paşa Camii Bostanı, Anıtlar Kurulunca bostan olarak tescillendi. Bundan sonra Piyale Paşa Dayanışması bostanın devamlılığını sağlama, buradaki işlere el vermenin yanı sıra topluluklara ve çevredeki yerlere burada yetiştirilenlerin ulaşması için örgütlenmeye devam etti.

2022 yılının Mayıs ayında İBB, burayı hobi bostanı yapmaya karar vererek ne bostancılarıyla ne de toplulukla iletişim kurmadan “Halk Bostanı” tabelasını dikti ve yine kimseyle istişare etmeden koruma kuruluna başvurarak aynı yılın Temmuz ayında bu zanaat bostanının düzenlenmesini de içerdiğini iddia ettiği bir avan proje çıkarttı.³⁴ Projede maşulalar meydan ismiyle anılırken ve karanfiller otoparkın üzerine kondurulmuş saksılarda boy atarken bostan çapraz kesen toprak yollarla bölünmüş ve içlerinde rastgele küçük parseller oluşturulmuştur. Mevcut bostancılık ise haritada yoktur. Projeye ilgili kurumsal söylemde ise bostanın, bostan “vasfının” korunacağı iddia edilmektedir. Böylece sadece mekânsal yer değiştirmeye sınırlandırılmamaktadır; hobi bostanı, zanaat bostanıyla denkmiş gibi sunulmaktadır.³⁵ Halbuki zanaat bostancılığıyla hobi bostancılığı birbirlerinin yerine geçebilecek nitelikte değildir.

Richard Sennett (2013) zanaatçılığı somut pratikler ve düşünme arasında diyalog kurabilen ve bir şeyi güzel/iyi yapabilme becerisi, hatta adanmışlığı olarak tarifler. Zamanla edinilir (Sennett, 2006). Oraman ve Ekinci (1946:

71), İstanbul sebze bahçıvanlığının “Türkiye sebzeciliğinin en ileri ve aynı zamanda en eski bir kültür merkezi” olarak tanındığını söyledikten sonra “bu ananevi san’atın devamına ve kalkınması”na ihtiyaç olduğunu yazarlar. Ziraat mühendisi olan yazarlar, bahçıvanlıktan, yani bostancılıktan, bir sanat olarak bahsetmeye makaleleri boyunca devam ederler. Tecrübeli bahçıvanların yanında çalışanların “evvelâ çırak sonra kalfa daha sonra usta olarak yetiş”tiklerini böylece “memlekete her sene birçok amelî bahçevanlar kazan”dırdıklarını belirtirler. Bu tarz bir “ananevi sanat”, Yedikule³⁶ ve Piyalepaşa tarihi bostanlarında hala devam etmektedir. Buradaki bostancılar, hem bostancılık yaptıkları yerdeki rüzgârdan toprağa kadar birçok ilişkiyi hissedebilme becerisine hem de tarihçilerin izlerini yüzyıllar öncesine kadar takip (Shopov/Han, 2013) edebildikleri kuyu, havuz ve maşula sistemini kullanabilme bilgisine sahiptirler. Bostancılar, bu becerileri ve bilgileri -bir çok zanaatçı gibi her zaman nesnel veya rasyonel ifadelerle dillendirilemezler; onlarda yaşarlar.

Hobi bostancılığındaysa bu işi yapan kişiden herhangi bir *adanmışlık* veya iyi yapma *becerisi* beklenmez, onun hayattaki ana etkinliği olarak tanımlanmamıştır, ancak boş zamanlarında yapabildiği kadar yapar. İdeal olanı ücretli işçilikten, ev içi emek süreçlerinden veya öğrencilikten arta kalan zamanları ve kesinlikle onları aksatmayacak şekilde yapmasıdır.³⁷ Dolayısıyla ücretli işçilikle veya ev içi gibi çeşitli sömürü mekanizmalarıyla ters düşmez; hâkim eğitim sistemini de altüst etmez. Sadece Michel Foucault’nun sözünü ettiği güvenlik mekanizmalarını çağrıştıracak şekilde kentli yaşamamızın risk ve sakıncalarından, örneğin stresi,³⁸ yoksulluğu hafifletmeyi sağlar.

İstanbul’daki belediyelerin hobi bostanlarındaki mevcut uygulamalarına bakmak da farklılığı görmemizi sağlar. İstanbul çeperlerinde kalan yerel belediyelerin çoğunluğu (örneğin Beykoz) daha büyük parselleri kullanıcılarına belirli bir ücret karşılığında kiralamaktadırlar. Büyükşehir ve merkezi konumdaki yerel belediyeler 2-3 dönümlük arazileri küçük parsellere bölerek,³⁹ kura gibi çeşitli ücretsiz dağıtım mekanizmalarıyla sunarlar. Belediyeler -okul veya dernek parselleri ayırmışsa onlar hariç- kullanıcılarına 6 ay ile 1 yıl arasında tahsis etmektedirler. İBB halk bahçeleri ismiyle başlattığı hobi bostanlarında kullanıcılarına zaman zaman elinde kalan fidelerden ve gübrelerden vermektedir. Kullanıcılar çiftçi kayıt sistemine kayıtlı olmadıkları için bunun dışında herhangi bir destekten yararlanamamaktadır ve örneğin Covid-19 kısıtlamaları sırasında parsellerine ulaşamamışlardır.

Parselin geçici ve boş zamanların izin verdiği ölçüde kullanımı, zanaatsal bostancılıktan -ve kolektif bostancılıktan- üç açıdan farklılaşmaktadır. Bunlardan ilki, arazi kullanımıyla ilgilidir. Parselin kişi bazında bölünüşü, arazinin asla bir bütün olarak kullanılamamasına ve deneyimlenememesine neden olur. Güneş ve su döngüsü gibi ekosistemler, çok kısıtlı bir şekilde oldukça küçük bir alanda seferber edebilirler ve dolayısıyla kullanıcılar oldukça kısıtlı bir bilgi birikimine sahip olurlar. Ayrıca işleyiş açısından da bütün parsellerdeki kullanıcıların özyönetimiyle süreç işletilmediğinden, yani bir topluluk oluşturulmadığından, diğer parsellerin deneyimi de kendilerine sistematik bir şekilde akmaz. İkinci olarak kullanıcıların bütüne dair hiçbir söz hakkı yoktur; muhtar ve belediye süreci yönetir. Örneğin Kuzguncuk Bostanı kullanıcıları, bostan pandemi kısıtlamalarından sonra açıldığında parselleri tel örgüler içinde bulmuşlardır (7 Ocak 2023, saha notu).⁴⁰ İkinci olarak “zaman darlığı” çilek gibi çok yıllık bitki yetiştiriciliğinin önüne geçer, hatta öngörülen hızda yetişmemişse dalında meyvesiyle sökülebilirler. Kullanıcı sezonu tamamlayıp tohum alabilmişse bile seneye parsel çıkmama veya başka yerde çıkma gibi nedenlerden hafızayı yaşatacak, deneyimi süreklileştirecek bir durumu da olmaz. Bu tarz sürekliliği, ancak varsa belediyenin görevlileri aracılığıyla gerçekleşebilir. Dolayısıyla kullanıcılarda bostancılığa dair bir yetkinleşme gerçekleşmez. Bu durumda hobi bostancılığı mevcut uygulamaları açısından zanaatsal ve kolektif bir deneyim oluşturmanın imkanlarını sunmaz.

Sonuç Yerine: Kentte 4.0 Tarım Uygulamalarına Yer Açmak için Bostansızlaştırma

2020'lere doğru iktidar kurumlarınca kentte sebze yetiştirmeye yönelik yeni bir uygulama ortaya atıldı: Kentte topraksız tarım. FAO, yaklaşık iki yıl önce bu söylemlerle *hydroponic*, *aeroponic*, *aquaponic* ve LED aydınlatması gibi yeni tarım teknolojilerini (4.0) yaygınlaştırma kararı aldığını duyurdu. Hemen akabinde İstanbul'da da iki yerel belediye (Silivri ve Eyüp)⁴¹ Tarım 4.0 merkezleri kurarak fonlar, eğitimler vermeye başladı. Tarım 4.0 kapsamında da topraksız tarım uygulamaları başlattı. Bu uygulamalarla ilgili söylemlerde kentlerde topraklı tarım yapmaya yer kalmaması ve kırsalda tarım yapan nüfusun azalması iki olgu olarak sunulur. Bunlar bir korku nesnesi haline getirilen gıda krizinin nedenleri olarak birbirine bağlanır. Sebepleri ise sorgulanmaz; sabit veriler olarak alınır. Gıda krizi de onları birbirine bağlayan, ancak nedenlerinden kopuk ayrı bir üst mertebeye yerleşir. Bu mertebeye nezdinde yegâne ve kaçınılmaz olan ise kentlerde otomasyonlarla topraksız tarım yapmaktır. Topraksız tarımın gıda krizini derinleştiren yönleri ise karartılır. Bu çaresizlik ve karartma söylemlerinin eşlik ettiği topraksız

tarım uygulamalarına yönelik eleştirel bir yazının geliştiğini ise gözlemedim (bknz. Özdoğan 2023).

Halbuki topraksız tarım, doğa ve kültür ikiliği, emeğin yoğunlaşması gibi uzun yıllardır analiz edilen birçok meselenin en derin yaşandığı alanlardan biridir. Bitkilerin yaşamları, yaşam sayılmaz. Bitkiler, topraktan ve çevresindeki her türlü ilişkisinden kopartılarak verimliliği -öncekilerle göre- daha otoriter yöntemlerle arttırılan bir unsur olarak uygulamaya konur. İlişkileri toprak, su, ışık, vs. daha yoğun kontrol mekanizmalarıyla yaratılan değişkenlerdir. Boru ve ışıklandırma sistemleriyle büyümesi için gerekli olan su, mineral ve ışık yapay olarak yeniden yaratılır. Kapalı uygulamalarında laboratuvar edasıyla tüm mekân yoğun bir kontrolle standartlaştırılır.

Bu süreç bitkiler ve ilişkilerinin yanında uygulayıcıları açısından da sömürü mekanizmalarının değişimine ve hatta yoğunlaşmasına neden olur. Artık sebze üretimi için bir toprak parçası, tohum gibi “doğal” girdilere yer yoktur. Mekanik sistemlerin kurulumu, minerallerin temini, vs. daha yoğun sermaye yatırıma dayalıdır (çıkan atıktan söz etmeye gerek bile yok) ve pH değerleri, sıvı solüsyonlarını hesaplanması gerekir. Bitkiler mekanik bir unsura, yetiştiricileri ise hiçbir zanaatsal birikime ihtiyaç duymayan “mekanik işleyişin nesnel ilkelerini dikte” (Ingold, 2000: 315) ettiği mühendislik bilgisini uygulayan kişilere dönüştürülürler.⁴² Bu durumun bostancılığı aile olarak icra edenler arasında kuşak ve cinsiyet eşitsizliklerini derinleşirmesi de olasıdır. Topraksız tarımda hasat yapan yevmiyelilerin, tarihi Yedikule bostanlarında olduğu gibi zanaatsal bilginin aktarıldığı bir süreçten geçmeleri mümkün değildir; her zaman vasıfsız kısmında kalırlar. Bilgiye ulaşsalar dahi sermayeleri olmadıkça sebze yetiştiricisine dönüşmeleri mümkün değildir. Bunun için belediyeler gibi çeşitli kurumlar, destek programları açarak sermaye desteği verirler ve böylece topraksız tarım, patrimoniyal ilişkilerin de mecrası olur.

Eyüp Belediyesi'nin topraksız tarımla ilgili videosunun bir yerinde İstanbul Kalkınma Ajansı'ndan Erkan Tüzgen, kentlerde hobi bostanlarının yaygınlaştırılması gerektiğini (Anadolu Agency, 26 Ekim 2022) aktarmaktadır. Topraksız tarım uygulamalarıyla ilgili bir videoda kentlerde hobi bostanlarının yaygınlaştırılması ifadesinin tesadüf olduğunu düşünmek zor, çünkü bu perspektifte toprakla tarım, ticari olarak bir meslek olarak artık yapılamaz kılınacaktır, ancak hobi olarak yapılabilir. Topraksız tarımda bitkiler üzerinde büyüme baskısı, verimlilik o kadar yoğunlaştırılmıştır ki⁴³ zanaat bostanları piyasada onlarla hiçbir şekilde rekabet edemeyeceklerini öngörmek zor değil.

Yukarıda yeşil devrimle birlikte tarımdaki endüstriyelleşmenin yoğunlaşması ve kentin tarımsız kurgusunun hâkim olmasıyla eş zamanlı olarak İstanbul'da zanaat bostanlarının azaldığına dikkat çekmiştim. Benzer bir sürecin topraksız tarım uygulamalarının İstanbul'da yaygınlaştırılmasıyla gerçekleşmesi muhtemel. Bu uygulamalar, büyük olasılıkla zanaat bostancılığının yok oluşunun bir aracı olacak. Zanaat bostanlarının, ev bahçelerindeki bostanların vs. bitmesi de İstanbul'daki gıda krizinin bir nedeni olarak sunulacak: insanların bostancılıkla artık ilgilenmek istemedikleri söylenerek suçlanacaklar. Topraksız tarım gıda krizinden zorunlu bir çıkış kapısı olarak sunulacak sonuçlar, başka bir sömürü yoğunlaşmasının nedeni olarak gösterilecek. Bu yüzden kolektif, zanaat ve ev bahçeleri bostanlarını korumakla ve yaygınlaştırmakla yetinmek, yıkımın önüne geçmek için yeterli değil. Aynı zamanda iktidar kurumlarının kolektif ve zanaat bostanlarına el koyan hobi bostanları ve yeni tarım teknolojileriyle kenti tarımlaştırma politikalarına da karşı eleştirel söylemlerin ve pratiklerin örülmesi gerekir.

DİPNOTLAR

192

- 1 Bu makaleyi İstanbul bostancıları ve bostanlarla dayanışanların yanı sıra MSGSÜ ile GSÜ'deki hocalarıma adanmak istiyorum. Onların izleri olmasaydı, bu makaleyi yazamazdım.
- 2 İstanbul Üniversitesi Coğrafya Bölümü bitirme tezlerinde ilçe monografilerinde sebzeçilikle ilgili birçok erken dönem bilgi bulmak mümkündür.
- 3 Bazıları: Ada (2022), Akdal (2016), Aykan/Başyurt (2019), Kafadar (2019), Kaldjian (2000), Kıran (2019), Koder (1995), Shopov/Han (2013), Ricci (2008), Robin (2011). Bu çalışmaların önemli bir kısmı da Yedikule ve Piyalepaşa Bostanlarını konu almıştır.
- 4 Bazıları: Beyond İstanbul 2018, Durgun (2019), Fautras (2016), Mills (2014) içinde bir bölüm: "Bostan Sokak", Turan (2015).
- 5 Bahçeci (2012); Beyond İstanbul 2018; Tan (2022) (Deniz Tan'ın çalışması, her ne kadar Kuleli Mahallesi'nde ev bahçelerine kurulan bostanları ele alsada ilgi, bir toplumsal harekete dönüşmesiyle başlamıştır).
- 6 "Kente tarımın tekrar dönmesi", 'tarım kenti' (agri city [Cathelat, 2019]) veya 'kentin tarımlaştırılması' (agrarisation de la ville [Ernwein/Cavin,

2014; Robert-Boeuf, 2019]) gibi” çeşitli başka isimlendirmeler de vardır (Özdoğan, 2023).

- 7 ABD’de 1890’lardan itibaren ekonomik kriz ve savaş dönemlerinde yoğunlaşmak üzere çeşitli dönemlerde -özellikle yoksulları ve işsizlere yönelik, kent tarımını teşvik eden politikalar geliştirilmiştir. Thomas J. Basset (1981) yoksullara yönelik kent tarımını teşvik eden politikaların yerel yönetimleri, şirketleri işsizlerin ve işçilerin genel refahını sağlama sorumluluğundan azade kıldığını ve böylece sosyal düzenin devamlılığını sağlamaya katkıda bulunduğuna dikkat çeker. Aynı zamanda akut kriz dönemlerinde ‘kendi başının çaresine bak’ etiğini de desteklediğini iddia eder. Laura J. Lawson kapitalist kentleşmeyle gelen çevre sorunları iyileştirmek için de kent bahçelerinin teşvik edildiğine dikkat çeker. Sandrine Baudry “iyi birer Amerikalıya dönüşmek” için de çeşitli hayırsever kurumların yoksullara arazi sağladığını belirtir. Basset’le benzer bir şekilde Laura J. Lawson da savaş dönemlerinde kent tarımının güçlü bir şekilde vatanseverlik temasıyla birleştirildiğini vurgular.
- 8 Bu makalenin konusunu aşmakla birlikte 1970’lerden itibaren kent tarımı teşviklerinin ulusal çapta örgütlenmenin ötesine geçerek UNICEF, FAO, TUAN (The Urban Agriculture Network [1992]), SGUA (The Urban Agriculture Support Group [UNDP tarafından 1992 yılında kurulmuştur]) RUAF (Resource Center on Urban Agriculture and Forestry [1999]) gibi uluslararası kuruluşlarca örgütlendiği belirtilebilir (Bu konudaki 2000’lerin başına kadar olan teşviklerle ilgili Türkçe bir özet için bkz. Efe, 2003: 23-45).
- 9 İstanbul’da tarımlaştırma politikalarına dair uygulamalar 2000’lerin başında sivil toplum kuruluşların da katılımıyla gerçekleştiğine dair örnekler var. Fon alan çeşitli dernekler, kimi zaman yerel yönetimlerin de katkılarıyla kent tarımı projeleri geliştirmişlerdir. Bunlardan erken örneklerinden biri, 2005’te Ulaşılabilir Yaşam Derneği tarafından İstanbul’un Gürpınar İlçesinde civar ilçelerde oturan işsiz kadınlara yönelik 40 dekar arazide gerçekleştirilen kent tarımı projesidir. Proje AB’nin Active Labour Market Strategy Project, the New Opportunities Programmes çerçevesinde CFCU (Central Finance and Contract Unit) tarafından finanse edilmiştir (Kaya 2005). Gürpınar Belediyesinin de aktif katılımı söz konusudur (Bigpara Hürriyet 2005). 2014 yılında 6360 Sayılı Kanun’daki değişikliklerle tarımsal faaliyetlerin yerel yönetimlerin hizmet

alanına girmesiyle belediyeler kent tarımında daha fazla müdahil olmaya başladıkları belirtilebilir.

10 Onur Ada, 1927 sayımında sekiz mıntıkada toplam 685 bostan ve 949 bahçe yer aldığını aktarmaktadır. Nüfusun da %11,27'si, 89.517 kişi de tarımda istihdam edilmektedir (1929 İstatistik Yıllığı'ndan akt. 2022: 266 ve 269).

11 Orhan Türker, bazılarını kitaplarına taşımıştır: Hristo Konstatinu Bağdat Caddesinde (No: 49), Sütçü Toma Fenerbahçe Hatboyunda (No: 9), Bakkal Pavlo ise Kurbalığidere Caddesinde (No: 36) (2008: 38-39) oturmaktadır. Katina ve Yorga Yedikule Caddesinde (No: 20), Anetta, Maria ve Sotiri Kuyulu Sokakta (No: 5), Thalia mirasçısı Petro ise Samatya Caddesinde (No: 399) ikamet etmektedir (2010: 81).

12 Örneğin, bostancı Mehmet'in bostanından sebze almaya gelen Mustafa'yı öldürme hikayesi: Anonim (2.5.1942) "Bostanda bir Cinayet" Şehir Haberleri, Vatan Gazetesi, s.2.

194

13 Beşiktaş'ta 115 ekilen arazi vardır. Kemal Egi'nin 1946-1947 "İstanbul paftasında ekili ve dikili arazinin tesbiti" bitirme tezinde Beşiktaş'ta 115 dikili arazinin olduğunu aktarır. Lâmia Tenik'in 1949 yılındaki bitirme tezinde ise Beşiktaş Kazasının 5.376 hektarlık alanında 124 ekili arazi olduğunu bunun da ilçenin 2,3'üne denk geldiğini aktarmaktadır (s.9).

14 Vurgu bana ait.

15 Gülersoy burada muhtelemen Menderes'in 1956 yılında trafik sıkışlığına yaptığı demecine atıfta bulunmaktadır (Tekeli, 1994: 117).

16 Vurgu bana ait.

17 Türkçe gıda egemenliği ve agroekoloji külliyatı, kentlerdeki tarımsal faaliyetleri içeren bir yaklaşımla gelişmemiştir; daha çok kırsal alandaki tarıma yönelik bir perspektif olarak sunulmaktadır. Örneğin Agroekoloji ismiyle 2021 yılında yayınlanan derleme kitapta Umut Kocagöz "agroekoloji hareketinin esas olarak tarımsal üretimi fiilen gerçekleştiren topraksız emekçiler ile küçük çiftçileri temel alması gerektiğini", kentlerde ise gıda inisiyatifleri ve yoksullarla ilişkilendirilmesi gerektiğini söylemektedir. Kentte tarım agroekoloji için görünmezdir (2021: 289).

Böylece tarım bazında kent-kır ikiliğini yeniden üreten bir perspektif yeniden üretilmektedir. Halbuki İngilizce yazında gıda yetiştirmeyi engelleyen şehir (food-disabling city) yaklaşımını eleştirerek agroekolojik kentleşmeyi geliştirmeye yönelik perspektifler vardır (güncel bir çalışma için bkz. Tornaghi ve Dehaene, 2021).

- 18 Kartal'da bir bostan sahibi, bostanlarını imara açarlarsa bugüne kadar başka bir şey yapmamış 70 yaşındaki kardeşlerinin öleceğini söylemişti. İsmail Paşa Bostanı moloza gömüldükten sonra borçlandırılan bostancısı, Recep Erarslan (1973 doğumlu) vefat etti (Kafadar, 2020). Bu acılar ve bağlar ise kent yönetimi politikalarının bir parçası olarak görülmüyor.
- 19 Prof. Dr. Sevim Budak anneannesinin Sur içindeki evlerindeki bahçesinde hep sebze yetiştirdiğini anlattı (15 Aralık 2022, İstanbul).
- 20 1934 Üsküdar doğumlu H. Besim Çeçener Üsküdar Anıları kitabında evlerin arka bahçelerinde eğer büyükçeyse sebze yetiştirildiğini, "her evin mutlaka kümesi", hatta bazılarının keçileri bile olduğunu yazar (2008: 102). İmrahor (Üsküdar) bostanıyla ilgili yaptığım bir görüşmecim de 2000'lerde mahalle kentsel dönüşüme girinceye kadar, müstakil olan evlerin bahçelerinde özellikle yaz aylarında sebze yetiştirmenin yaygın olduğuna dikkat çekmişti (1 Mayıs 2021, Füsün ile Online görüşme).
- 21 1947 tarihinde İstanbul Üniversitesi coğrafya bölümü bitirme tezi olarak yayınlanan bir araştırmada da benzer bir ifade vardır (Tanoğlu).
- 22 İstanbul Üniversitesi antropoloji kürsüsü hocalarından Charles W.M.Hart da aynı bölgede saha çalışması yürütmüştür, ancak ev bahçelerinden sadece müşterek alan olarak söz etmiştir (1969: 52). Hart aynı zamanda bahçesi olmayanlara devletin ne tip bir konut yapmasını istersiniz sorusunu yöneltmiştir: bahçeli tek katlı diyenlerin göçmenlerde oranı %54,7'si, göçmen olmayanların ise %49,3'ü olumlu cevap vermiştir (s.253).
- 23 Heidi Wedel "gecekondu araştırmalarının göçmenlerin sosyo-ekonomik durumlarını araştırırken köylülerin ne ölçüde şehirli oldukları veya kentleri ne ölçüde köylüleştirirdikleri sorusu üzerine yoğunlaş"tığını belirtir. Ulf Hannerz Exploring the City kitabında benzer bir eğilimin 1950'lerden sonra yüzünü kente dönen antropoloji çalışmalarında da olduğunu belirtir.

- 24 Tulû Baytin yürütücülüğünde Çağlayan Gecekondu bölgesinde yapılan bir araştırmada “210 aile reislerinin” eski mesleklerini devam ettirip etmediklerine dikkat edilmiştir. Çalışmada “hayatlarını çiftçilikten veya çobanlıktan kazanan aile reislerinden” sadece bir tanesinin bahçe tarımı yapmakta olduğu aktarılmıştır (1964-65: 22).
- 25 Kolektif ekotarımı, farklı bağlamları ve yapıları soyutlayarak çoğulluğu gözardı etmeyen şemsiye bir kavramsallaştırma olarak öneriyorum (Bu kavramı tezim sırasında Prof. Dr. Yıldırım Şentürk’le geliştirdik). Bu tarzda toplulukların kurduğu bostanların adlandırmaları ve anılmaları çeşitlidir: bazen semtin (Moda, Kuzguncuk İlyada Bostanı), bazen süreci belirleyen toplumsal durumun (Gezi, Pandemi), bazen adanan kişinin (Berkin Elvan, Şenay ve Gülsuman), bazen kurucu ögenin (Fenerbahçe Parkı Topluluğu Bostanı), bazen de yapılaş biçimini öne çıkaracak şekilde (gerilla/aykırı bostanı, Tarlataban) yapılmaktadır.
- 26 Nedret Ebcim diğer dördünün -Esat’ın Bostanı, Mordo’nun Bostanı, Tahtalı Bostanı, Luka’nın Bostanı da kitabını yazdığı dönemde (2005) yaşamadığını belirtmektedir. Sadece Esat’ın Bostanı yazdığı dönemde sera olarak kullanılmaktadır (s.74). Gülsüm Cengiz ise İlya’nın bostanın yanı sıra Ahmet amcanın (Ölmez), Hüsnülerin ve Hasan amcanın bostanlarını anmaktadır (2018: 80-87).
- 27 Amy Mills iki Rum Ortodoks aileye ait olan bostan arazisinin sekiz hissesinden yedisinin bilinmeyen bir şekilde Vakıflar Genel Müdürlüğüne geçtiğini, son hisse sahibinin 1951’de öldüğünü, ama bu hissenin oğluna geçmediğini vurgulamaktadır. Ancak oğlunun (İlya’nın) 1984’te ölene kadar bostanı işletmeye devam ettiğini aktarmaktadır (2014: 161).
- 28 Mills, Haberal’ın kontratının bittiği 2002 yılına hazırlık için de “bostanda organik tarım yapmak ve bir eğitim merkezi kurmak için kooperatif” kurulduğunu aktarmaktadır (s.151).
- 29 Moda Gezi Bostanı, Kadıköy Dayanışma Ağı’nın çağrısıyla 14 Haziran 2020 tarihinde bostanlaştırılmıştır. Açılış çevik kuvvet eşliğinde gerçekleşmiştir (Saha notlarım).
- 30 Pervititch Haritalarında Moda Bostanın yeri içinde küçük bir tapınağı (temple) olan bir tarla olarak işaretlenmiştir (Kadıköy 15 Pafta). Kadıköylü 70 yaşlarındaki bir aile de çocukluğunda oranın bostan olarak kullanıldığını hatırladığını aktarmıştır (görüşme, Ağustos 2022).

- 31 Bu konuda çok sayıda haber var, ayrıntılı bir röportaj için bkz. Koca, 2014. 2016'da bostancıların barakaları yıkılmış ve Mart ekimini topladıktan sonra bostanları boşaltmaları istenmiştir.
- 32 Haberde toprak zeminde tutsak koyunları, horozları, tavukları... tel örgülerin arkasından besleyen çocukların görüntüleri de var. Spiker "hayli keyifli vakit geçirdiklerini" de vurguluyor (02:04-02:23).
- 33 John Berger dikkatimizi ne kadar yoğunlaştırırsak yoğunlaştırılım parmakların arkasında "önemsizleştirilmiş bir şeye bak"tığımızı belirtir (2017: 48) ve onların gündelik hayattan uzaklaştırılmasıyla bağlantılı olduğuna dikkat çeker (s.51).
- 34 İstanbul 2 Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, İnanç Kıran'ın projenin bostan alanı içerip içermediğine dair verdiği soruya 31.10.2022 tarihinde içermediğini cevabını verdi (E-11367120-165.02.04-3085724 sayılı cevap). Ancak aynı tarihlerde yine Kıran'ın sorusuna İBB Altyapı Projeler Müdürlüğü 07.11.2022 tarihinde "atıl durumdaki bostanın disipline edilerek bostan alanı olarak düzenleneceği" şeklinde cevap vermiştir.
- 35 İBB Tarım Müdürü Kadıköy'deki 4. Gıda Şenliğinde halka dağıtılacağını paylaşırken itirazım üzerine konuşmasının bir yerinde "Bostan yapmayalım da ne yapalım? Siz söyleyin" dedi (16.11.2022). İBB'nin Altyapı Projeler Müdürlüğü'nün İnanç Kıran'a (07.11.2022) verdiği cevapta da vardır. "Atıl durumdaki bostan" "disipline" edileceği ve "bostan vasfı"nın korunduğu yazılıydı.
- 36 Bahar Aykan ve İpek Başyurt makalelerinde ekim tarihlemesinde bostancıların Rumi takvimi kullanmaları, tohumların devam ettirilmesiyle değiş tokuşu, kuyuları temizleme yöntemleri gibi bir çok ayrıntıya yer vermişler ve somut olmayan kültürel miras listesine dahil edilmesi gerektiğini savunmuşlardır (2019).
- 37 Kadıköy Belediyesi Peyzaj Mimarı Nil Uzunkaya bir videoda "Kadıköylülerin kendilerine yeni hobilerin kazandıracığı bir projedir." diye ifade etmiştir (Kadıköy Belediyesi, 2021).
- 38 Bilakis bunları çekilir kılarak yeniden üretmeye de yarayabilir. Örneğin Kadıköy Belediyesi Moda-Fenerbahçe (Hobi) Bostanları açılış duyurusunda

şöyle yazmıştı: “Kadıköylülerin şehir stresinden sıyrılıp (...)” Şehrin stresi yok olmaz, orada durur. Benzer bir sıyrılma ve uzaklaşma ifadesini Nil Uzunkaya da kullanmıştır (2021)

39 İBB Halk Bostanlarında her kişiye 16 m2 vermektedir. Kadıköy Belediyesi daha küçük sandıklar tahsis etmektedir. Moda, İmrahor ve Yedikule Bahçe’de aralarında yollar da vardı, dolayısıyla parselde ekilebilir alan oldukça azaltılmıştı. İBB Naki Bey, 16 m2’nin bir ailenin sebze ihtiyacına göre belirlendiğini belirtmişti (16.11.2022), ancak Karlıktepe Halk Bostanında bir kullanıcı yaz için kahvaltılık biber-domates-salatalık sağlamaktan öteye geçmediğini söyledi. Kışlık sebze olarak da belediye kendilerine kıvırcık ve karalahana fidesi verilmiş (Mahallede ise ağırlıklı olarak Erzincanlıların oturuyormuş, lahanayı çok tüketmiyorlarmış), kendisi roka, tere gibi tohumlar da ekmiş.

40 İBB Karlıktepe Halk Bostanındaki bir kullanıcı, ilk başlarda kapıyı içeri girdiklerinde açık bıraktıklarını, açık kapıdan girenlerin de kimi zaman başkalarının sebzelerini toplayıp çıktıklarını anlattı. Kapıyı açanlar da diğer parsellerdekilerini tanımadıkları için onları parseliyle ilgilenmeye gelenler olduklarını sanıyormuş. Bu yüzden bir önlem olarak her giren kapıyı arkasından kilitlemeye başlamış, böylece sadece anahtar, yani parseli olan girebilir durumda (26 Kasım 2022).

41 Silivri Belediyesinin 2019 yılında kurduğu Topraksız Tarım Tesisinden sonra (T.C Silivri Belediyesi, 2019), 2022 yılında da Eyüpsultan Belediyesi, İstanbul Kalkınma Ajansı ve Kadir Has Üniversitesi işbirliğiyle “Türkiye’nin Tarım 4.0 sürecine entegrasyonu sağlayacak politika ve uygulamaları geliştirebilmek” için “Tarım 4.0 Uygulama ve Araştırma Merkezini İstanbul’a kazandırdığını” ve bunun pilot uygulama olduğunu duyurdu (Eyüp Belediyesi Mayıs 2022). Eyüp Belediyesi akabinde çiftçilerin Tarım 4.0 uygulayıcılarına dönüştürülmesine yönelik eğitimler vermeye başladı.

42 Tarihsel olarak ise bir yüzyıl önce geliştirilen bitkiyi çevresiyle ilişkili biyolojik bir şey olarak değil; kimyasal bir sentez gibi düşünen (Özdoğan, 2023) minimum yasasına dayanmaktadır.

43 Örneğin Demirköy’de topraksız tarım yöntemlerini kullanan bir üretici, soğuk havalarda çevresinde bahçelerde 90 günde olgunlaşan kıvırcıkları maliyetleri arttırma pahasına kendisinin 50-55 güne indirebileceğini anlatmıştır (Aytürk Haber, 2022).

KAYNAKÇA

- A Haber (2021), “Yedikule Bahçe'nin Çiftçileri Çocuklar” (16.07) <https://www.youtube.com/watch?v=1CcXnCnq9MI>
- Ada, O. (2022) “Kır ve Kentin Ötesinde Tarım: Kemalist Türkiye’de Modern İstanbul Tahayyülü ve İnşası”, Adak, Sevgi/Lamprou, Alexandros (Der.), Tek Parti Dönemini Yeniden Düşünmek (İstanbul: Tarih Vakfı): 249-286.
- Akdal, A. N. (2016), “Provisioning The Ottoman Capital/ İstanbul’s Market Garden between the seventeenth and Nineteenth Centuries” (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniv.)(Danış. C. Kırılı).
- Anadolu Agency (26 Ekim 2022), “Tarım 4.0 projesi ile çiftçiler ve girişimciler tarımda yenilikçi uygulamaları keşfediyor” <https://www.youtube.com/watch?v=xFBt5v1CkU0>.
- Anonim (1942), “Bostanda bir Cinayet” Şehir Haberleri, Vatan Gazetesi (2 Haziran): 2.
- Anonim (1955), “Kartal İntihap Heyeti Başkanlığından” Kartal Postası (28 Ekim): 2-3.
- Anonim (1955), “Kartal’da sebze teşvik Müsabakası” Kartal Postası (18 Şubat): 1-2.
- Aslan, Ş., Şen, B., Kurtuluş, H. (2014), Sözlü Tarih Görüşmeleriyle Kağıthane (İstanbul: Kağıthane Belediyesi).
- Atalık, G./Bölen, F./Ünügör, M./Aksoylu, Y./Özsoy, A./Dener, A./Köksüz, B. (1986), Field Studies in the Squatter Settlement of Istanbul (İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi).
- Aykan, B./Başyurt, İ. (2019), “Yeşil Alan’dan Geleneğe: Somut/Somut Olmayan Kültürel Miras Dikotomisi, Kültürel Peyzaj ve Yedikule Bostancılığını Dünya Mirası Olarak Korumak”, Planlama (Cilt: 29, Sayı.3): 271–287.
- Aytürk Haber (2022), “Trakya’nın En Büyük Topraksız Tarım Tesisi Silivri, Değirmenköy’de”, (8 Kasım) <https://www.ayturkhaber.com/haber/trakyanin-en-buyuk-topraksiz-tarim-tesisi-silivri-degirmenkoyde-19923>.

Bahçeci, D. (ed.) (2012), *Kent Bahçeleri Deneyimi* (İstanbul: Yeryüzü Derneği).

Baudry, S. (2011), "Les community gardens de New York City : de la désobéissance civile au développement durable » *Revue française d'études américaines* (129) : 73-86. <https://doi.org/10.3917/rfea.129.0073>.

Başaran, S. (1986), "New Settlement Areas: A Case Study" Atalık, Gündüz/Bölen, Fulin/Ünügür, Mete ve diğ., *Field Studies: In the Squatter Settlements of Istanbul* (İstanbul: Ebru Tanıtım):23-36.

Baytin, T./Aydoslu, G./Ayverdi, A./Berköz, S. (1964-1965), *Kendi Evini Yapana Yardım Metodu Çekirdek Konut, Bir Gecekondu Bölgesinde Analiz* (İstanbul: İTÜ Teknik Okulu Mimarlık Şubesi).

Berger, J. (2017), *Hayvanlara Niçin Bakarız* (İstanbul: Deli Dolu) (Çev. Cevat Çapan).

200

Benjamin, W. (2002), "Tekniğin Olanaklarıyla Yeniden Üretilbildiği Çağda Sanat Yapıtı", *Pasajlar* (İstanbul: YKY, 4. Baskı) (Çev. A. Cemal): 50-86.

Beyond Istanbul (2018), "Alper Can Kılıç Söyleşisi" [A. C. K. ile röportaj] *Beyond Istanbul* (Sayı: 3): 142-152.

BigPara Hürriyet (2005) "İstanbul'un Göbeğinde Kadınlarla Doğal Tarım" *BigPara Hürriyet*, (15.07.) https://bigpara.hurriyet.com.tr/haberler/genel-haberler/istanbul-un-gobeginde-kadinlarla-dogal-tarim_ID528172/

Bilgin A. (2010), "Osmanlı dönemi İstanbul bostanları (bir giriş denemesi)" *Yemek ve Kültür* (İstanbul: Çiya Yayınları) (Sayı: 20): 86-97.

Bilan, S. (2006), *Gecekondu Varoşa Kadının Değişen Statüsü Bayramtepe Örneği* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, (danş. K. Tuna).

Butler, J. (2005), *Kırılgan Hayat: Yasın ve Şiddetin Gücü* (İstanbul: Metis Yay.) (Çev. Başak Ertür).

Cathelat, B. (2019), *Smart Cities, shaping the society of 2030*, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000367762.locale=fr>.

- Çeçener, H. B. (2008), Üsküdar Anıları: Eski Üsküdar Yaşantısından Kısıtlar (İstanbul: Kaknüs).
- Descola, P. (2013), Doğa ve Kültürün Ötesinde (İstanbul: Bilgi Üniv. Yay.) (Çev. İsmail Yerguz).
- Cengiz, G. (2018), Boğaz'daki Mutlu Çocukluk, Kuzguncuk (İstanbul: Nail Kitapevi, 4. Baskı).
- Doğan, M.C. (1990), Türkiye'de Gecekondu Meselesi ve Ümraniye Mustafa Kemal Paşa Mahallesi'nde bir saha araştırması (Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme Anabilim Dalı İstanbul Üniversitesi) (Danş. E. Öksüz).
- Durgun, B. (2019), "Cultural Politics of Urban Green Spaces: The Production and Reorganization of Istanbul's Park and Gardens" PhD diss. (George Mason University).
- Ebcim, N. (2005), Üç Dinin ve Ünlülerin Buluştuğu Semt: Kuzguncuk (İstanbul: İleri Yayınları).
- Efe, Mercan (2003), Kentsel tarım ve şehir planlamaya entegrasyonu (Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Şehircilik Anabilim Dalı) (Danş. Prof. Dr-Ing. Şenel Ergün).
- Egi, K. (1946-1947), "İstanbul paftasında ekili ve dikili arazinin tesbiti", İstanbul Üniversitesi (1946-1947 Bitirme Tezi).
- Erden, A. (1959), Kartal'ın Beşeri ve İktisadi Tetkiki (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü (1958-1959 Bitirme Tezi).
- Ernwein, M./Salomon-Cavin, J. (2014), "Au-delà de l'agrarisation de la ville : l'agriculture peut-elle être un outil d'aménagement urbain ? Discussion à partir de l'exemple genevois", Géocarrefour (Cilt: 89, Sayı.1-2): 31-40. <https://doi.org/10.4000/geocarrefour.9380>.
- Foucault, M. (2013), Güvenlik, Toprak, Nüfus, Collège de France Dersleri 1977-78 (Çev. Ferhat Taylan) (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları).

Genoud, A. (2018), "The Politics of Greening the City: The Case of the Bostan of Kuzguncuk, İstanbul", *Nature and Culture* (Cilt 13, Sayı. 1): 69–91.

Gülersoy, Ç. (1994), *Beşiktaş Daha Dün* (İstanbul: İstanbul Kitaplığı).

Fatih Belediyesi (2020), "Fatih'te Yedikule Bahçe açıldı" (6 Eylül) <https://www.fatih.bel.tr/tr/main/news/fatihte-yedikule-bahce-acildi/323>.

Fautras, A. (2016), "Les nouveaux bostan d'Istanbul : quelle pérennisation pour les jardins de la contestation ?", *European Journal of Turkish Studies* (Cilt : 23, Sayı.2): 1-21.

Felek, B. (1987), *Hayal Belde Üsküdar* (İstanbul: Felek Yay.).

Fıstık, F. (2021), "Kadıköy Bostanlarına Kavuştu", *Gazete Kadıköy* (18 Eylül) <https://www.gazetekadikoy.com.tr/cevre/kadiky-bostanlarina-kavustu>.

Fırat, D. (2021), "Bomonti'nin Çok Katmanlı Belleği", Kovanlıkaya, Ç. vd. (der.) *Bomonti: Kentsel Dönüşüm ve Mekânın Belleği* (İstanbul: İletişim Yay.).

202

Han, A./Shopov, A. (2015), "İstanbul, Beyoğlu, Kasımpaşa: Klâsik Dönem Osmanlı Mimarisinin bir Örneği Olarak Piyale Paşa Cami ve Bostanı", Ağustos.

Hannerz, U. (1980), *Exploring the City* (New York, Columbia University Press).

Hart, W.M.C. (1969), *Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi* (İstanbul: İTO Yay.).

Ingold, T. (2000), *The Perception of Environment* (London ve New York: Routledge).

İstanbul Kent Bostanları Çalışma Grubu (2021), *Tarım Yapan Kent İstanbul: Bugünden Yarına Müşterek Hayatlar* (İstanbul Kent Konseyi) <https://istanbulkentkonseyi.org.tr/wp-content/uploads/2021/10/Tarim-Yapan-Kent-Istanbul.pdf>.

İstanbul Özel Fransız Saint Joseph Lisesi (2021), "Veda ve Yeni Başlangıç/ Adieu et un nouveau départ" "Kadıköy 15 Pafta" Pervetitch Haritaları: Kadıköy, Üsküdar, Beşiktaş, Ortaköy, Beyoğlu, Şişli Bölgeleri (22 Eylül).

https://photos.google.com/share/AF1QipMwT4VYX6HbZrbb_-z0F_ycpdL3ahpQeiqD-dRzht-_rybABgy6iawSnrxm9ItE5g/photo/AF1QipOApVt7MTjoTRrk1VKB2MYjDbtpId_gXmXc9aE?key=NnhJUXlvX1V6RjY4eWNWR2NnY05zUzItV3FYZZJR

Kadıköy Belediyesi (2021), “Nedir Bu Kadıköy Bostanları?”, (6 Eylül) <https://www.youtube.com/watch?v=1Z70pyLZNlc>

Kafadar, M. S. (2020), “Bostancı Recep Amca’yı kaybettik; 2 milyon lira “bostan cezası” kaldı yadigâr!” T24 Bağımsız İnternet Gazetesi (6 Mayıs) <https://t24.com.tr/yazarlar/suna-kafadar/bostanci-recep-amca-yi-kaybettik-2-milyon-lira-bostan-cezasi-kaldi-yadigar,26521>.

Kafadar, M. S. (2019), “Environmental Imaginary of Istanbul in early twentieth century” (Yüksek Lisans Tezi, BOUN) (Danş. M. Ersoy).

Kaldjian, P. J. (2000), “Urban Food Security and Contemporary Istanbul: Gardens, bazaars and the countryside” (Doktora Tezi Arizona Üniversitesi) (Danş. M. E. Bonine).

Kaya Ç. (2005), “Urban agriculture in Istanbul, Turkey” Urban Agriculture Magazine RUAF Pays-Bas (Sayı.14): 41-42. UR <https://ruaf.org/assets/2019/12/Urban-Agriculture-Magazine-no.-14-Urban-Aquatic-Production.pdf>

Kaynar, H. (2012), Projesiz Modernleşme: Cumhuriyet İstanbul’undan Gündelik Fragmanlar (İstanbul: İstanbul Araştırmalar Enstitüsü).

Kıran, İ. (2019), “İstanbul Kara Surları Dünya Miras Alanındaki Tarihi Bostanların Kültürel Peyzaj Kapsamında Değerlendirilmesi” (Yüksek Lisans Tezi MSGSÜ) (Danş. S.D. Yücel Kap).

Kıray M. (1972), “Gecekondu Az gelişmiş ülkelerde hızla topraktan kopma ve kentle bütünleşememe”, SBF Dergisi (Cilt:27, Sayı.3): 561-573.

Koca, A. (2014), “Yedikule Bostanları Yaşatılabilir!” (18 Şubat) Yapı.com.tr http://www.yapi.com.tr/haberler/yedikule-bostanlari-yasatilabilir_116113.html?showAll=1.

Kocagöz, U. (2021), "Türkiye'de nasıl bir agroekoloji hareketine ihtiyacımız var", T. Özkaya/ M. Y. Yıldız/ F. Özden/ U. Kocagöz (Haz.) Agroekoloji: Başka bir Tarım Mümkün (İstanbul: Metis): 288-297.

Koder, J. (1995), "Fresh vegetables for the capital" Mango, Cyril / Dagron, Gilbert / Greatrex, Geoffrey (Der.) Constantinople and its hinterland (Aldershot: Ashgate): 49-56.

Kovanlıkaya, Ç./Fırat, D./Yıldırım, E./Aslan, Ş./Özarslan, A. D. (2021), Bomonti: Kentsel Dönüşüm ve Mekânın Belleği (İstanbul: İletişim Yay.).
Kutup Architecture (t.y.), "Yedikule Kapı ile Belgrad Kapı Arası Kara Surları İç Koruma Alanı Rekreasyon Projesi" <http://kutupmimarlik.com/en/gallery/kule-meydani-yedikule-kapi-ile-belgrad-kapi-arasi-kara-surlari-ic-koruma-alani-mimari-muhendislik-ve-rekreasyon-alani-uygulama-projesi/>

Kümbetoğlu, B (1996), "Women in Squatter Settlements and their living space", (Yay. Haz E. Komut) Housing Question of the "Others" (Ankara: Mimarlar Odası Yay): 86-95.

McClintock, N. (2014), "Radical, reformist, and garden-variety neoliberal: Coming to terms with urban agriculture's contradictions" Local Environment (Cilt 19, Sayı.2): 147-171. <http://doi.org/10.1080/13549839.2012.752797>.

Milbourne, Paul (2020), "Everday (in) justices and ordinary environmentalism: Community Gardening in Disadvantaged urban neighborhood" Tornaghi, Chiara/Certomà, Chiara (Der.) Urban Gardening as Politics (Londra ve New York: Routledge): 12-31.

Mills, A. (2014), Hafızanın Sokakları: İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik (İstanbul: Koç Yay) (Çev. Cem Soydemir).

Ontasarım (2017), "Tarihi Yedikule Bostanları Rehabilitasyonu ve Tarım Parkı". <https://www.ontasarim.com.tr/tr/project/tarihi-yedikule-bostanlari-rehabilitasyonu-ve-tarim-parki-39.html>,

Özdoğan, K. (öngörülen yayın tarihi 2023) "Tarımın Kente Otoriter Dönüşü" Kafadar, Suna (Ed.) Beyond İstanbul (Sayı:14).

- Özdoğan, K./ Tatari, F./ Bilgin, A. (2021), “Giriş” Özdoğan, Kiraz/Tatari, Fatih/Bilgin, Ali (der.), İnsan, Hayvan ve Ötesi (İstanbul: Kolektif Kitap): 9-34.
- Özdoğan, K. H. (2016), “Kolektif Ekotarımların Deneyimleri Üzerinden Topluluklar”, Toplum ve Bilim (Sayı: 138/139): 179-188.
- Ricci, A. (2008), “İstanbul’da Manevi Kültürel Miras: Kara Surlarının Bizans Bahçeleri” 3. Uluslararası Tarihi Yarımada Sempozyumu Tebliğler Kitabı (İstanbul: İBB): 66-67.
- Robert-Boeuf, C. (2019), “Les jardins familiaux franciliens entre urbanisation, végétalisation et agrarisation” EchoGéo 50:1-14.
- Robin, C. (2011), La possibilité d’une agriculture: Les maraîchers des murailles à Istanbul, (Yüksek Lisans Tezi, Paris-est Créteil. (Danş. Franck Dorso), <http://oui.hypotheses.org/2265>
- Ocak, H. (2020) “Bir değer yok ediliyor” Cumhuriyet, 27 Nisan <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/bir-deger-yok-ediliyor-1735326>.
- Saint-Josephliler Derneği, <https://www.sjd.org.tr/post/vedaveyenibaslangic>.
- Sennett, R. (2012), Beraber (İstanbul: Ayrıntı) (Çev. İlkay Özkürallı).
- Sennett, R. (2013), Zanaatkâr (İstanbul: Ayrıntı, 2. Basım) (Çev. Melik Pekdemir)
- Sennett, R. (2006), The Culture of the New Capitalism (New Haven ve Londra: Yale Univ. Press).
- Shopov, A./Han, A. (2013), “Osmanlı İstanbul’unda Kent İçi Tarımsal Toprak Kullanımı ve Dönüşümleri: Yedikule Bostanları”, Toplumsal Tarih Dergisi (Sayı: 236): 34- 38.
- Shopov, A. (2021), “Irrigating and Weeding the Bostan in Sixteenth-Century Ottoman Turkish Literature” Oppermann, Serpil / Akıllı, Sinan (Der.) Turkish Ecocriticism: From Neolithic to Contemporary Timescapes (Lanham, Boulder, New York, London: Lexington Books): 69-86.

Shopov, A. (2022), "Chapter 11: When Istanbul was a City of Bostāns: Urban Agriculture and Agriculturists" Hamadeh, Shirine/ Kafescioğlu, Çiğdem (Der.), *A Companion to Early Modern Istanbul* (Leiden and Bostan: Brill): 279-306.

Tanoğlu, A. T. (1947), *Mesken ve Gecekondu*, (İÜ Coğrafya Bitirme Tezi).

Tan, D. (2022), *Home Gardens in Kuleli* (Yeditepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü Bitirme Tezi) (Danş. Kiraz Özdoğan).

T.C Silivri Belediyesi (2019), "TÜRAME'da Topraksız Tarım Uygulamaları Başladı", (18 Kasım) https://www.silivri.bel.tr/haber/turamda_topraksiz_tarim_uygulamalari_basladi/4562.

Tenik, L. (1949), *1/800.000 Ölçekli İstanbul paftasının E yarısında ekili ve dikili arazi* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Bitirme Tezi).

Tekeli, İ. (1994), *The Development of the Istanbul Metropol* (İstanbul: IULA-EMME).

Turan, E (2015), "Gardens of Resistance: Urban Agriculture in the Yedikule Market Gardens." (Yüksek Lisans Tezi, Bilgi University).

Tornaghi, C./Dehaene, M. (Ed.) (2021), *Resourcing an Agroecological Urbanism* (London ve New York: Routledge).

Torun, A. (2020), "Topraksız Tarımda Üretim ve Pazarlama" Dalgalı Fatih / Çelik, Sezgin (Ed.) *Beykoz Tarım Çalıştayı* (Beykoz Belediyesi. 3-4 Ocak): 117-142.

Tsing A. (2014), "More-than-Human Sociality: A Call for Critical Description" Hastrup, Kirsten (Der.) *Anthropology and Nature* (London and New York: Routledge): 27-42.

Türker, O. (2008), *Halkidone'dan Kadıköy'e* (İstanbul: Sel Yay.).

Türker, O. (2010), *Psomatia'dan Samatya'ya Bir Bizans Sementinin Hikayesi* (İstanbul: Sel Yay.).

Uyguntürk, G. (2022), “Yedikule’de Hasat Zamanı” Haber 7, (31.07), <https://www.youtube.com/watch?v=Zfl-2xKGGWY>.

Yardımcı, S. (2020), “Hepimiz Likeniz!” Erdoğan, Emine / Gündoğdu, Nehir (Der.), Türkiye’de Feminist Yöntem, (İstanbul: Metis): 93-111.

Yüksel, A. (2020), “Enkazda Hayatta Kalmak Adına Geri Gelen Metis: Bostan” Işıl, Özlem S./ Değirmenci, Selma (Der.), Yaşamı Örgütleyen Deneyimler (İstanbul: Notabene): 269-305.

Zadil E. (1947), “İstanbul’da Mesken Mes’eleleri ve Gecekondular” Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi (2): 65-87.